

Heda Festini i počeci analitičke filozofije u Hrvatskoj*

DUŠAN DOŽUDIĆ

*Institut za filozofiju, Zagreb, Hrvatska / Institute
of Philosophy, Zagreb, Croatia
ddozudic@ifzg.hr*

UDK 165.1/2(497.5)"19"

1(091)(497.5)

1Festini, H.

1Wittgenstein, L.

141.32Abbagnano

Izvorni znanstveni članak /

Original scientific paper

Primljeno / Received: 11. 3. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 16. 4. 2024.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.50.2\(100\).12](https://doi.org/10.52685/pihfb.50.2(100).12)

Sažetak

Heda Festini danas je među domaćim filozofima poznata kao prva hrvatska analitički orijentirana filozofkinja koja je spajala interes za Wittgensteina te wittgensteinovsku problematiku i druge analitičke teme s istraživanjem hrvatske filozofske baštine unutar koje se nerijetko bavila pitanjima srodnim wittgensteinovskima. No 1950-ih i 1960-ih na zagrebačkom Filozofskom fakultetu Festini nije obrazovana u analitičkoj tradiciji niti je početak njezine filozofske karijere dao naslutiti da bi mogla krenuti tim smjerom. Otkud onda upravo takvo Festiničino filozofsko profiliranje? Premda se u nekoliko svojih kasnijih radova bavi prikazom analitičke filozofije u Hrvatskoj, na to pitanje ona nije nikada potpuno ili detaljno odgovorila. U ovome radu predlažem mogući odgovor koji temeljim na meni dostupnim spisima. Zaključujem da, suprotno dojamu zasnovanom na promatranju njezina cjelokupnog opusa, postoji konzistentan tijek razvoja njezinih interesa od 1960-ih naovamo lišen naglih zaokreta te da je njezin interes za Wittgensteina i analitičku filozofiju prirodno proizašao iz njezina ranog interesa za Abbagnanov pozitivni egzistencijalizam.

Ključne riječi: Abbagnano Nicola, analitička filozofija, Festini Heda, hrvatska filozofija, Wittgenstein Ludwig, Zadarski analitički krug, značenje kao upotreba.

---

* Ovaj članak izrađen je u sklopu projekta *Hrvatske filozofkinje (CroWomPhil)* u Institutu za filozofiju u Zagrebu, praćen od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske te financiran sredstvima iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2021–2026 Europske Unije – NextGenerationEU.

»Heda stoga stoji na početku jedine institucionalizirane domaće analitičke tradicije; nastavi li se ta tradicija uspješno, Hedino će ime na njoj biti zapisano zlatnim slovima.«

Nenad Mišćević, 2019.¹

Uvod: Zadar i Zagreb

U pregledu razvoja analitičke filozofije u Hrvatskoj od konca 1970-ih do početka 1990-ih Dunja Jutronić istaknula je Hedu Festini kao najzaslužniju za postavljanje čvrste institucionalne osnove koja je taj razvoj omogućila:

»Iako je analitička sekcija Hrvatskog filozofskog društva ozvaničena tek 7. prosinca 1990., bavljenje analitičkom filozofijom u Hrvatskoj počinje mnogo ranije, tj. krajem sedamdesetih godina kada je prof. dr. Heda Festini u Zadru pokušala, i na kraju uspjela, stvoriti analitički orijentiran Odsjek za filozofiju. Polovinom osamdesetih godina uvedena je i matematika kao drugi glavni predmet uz filozofiju čime se pokrenulo intenzivnije bavljenje matematičkom logikom i filozofijom znanosti.«²

Jutronić zatim ističe da je Nenad Mišćević, član zadarskog Odsjeka u tome razdoblju, bio »glavni *spiritus movens* svih zbivanja u analitičkoj filozofiji u Zadru i Rijeci.«³ Već i letimičnim pogledom na publikacije ili akademske aktivnosti Festini i Mišćevića u naznačenome razdoblju može se zaključiti da je Jutronić u pravu. Slični opisi filozofskog djelovanja Hede Festini mogu se pronaći i drugdje, primjerice:

»Zaslužna je za utemeljenje i razvoj analitičke filozofije u Hrvatskoj, najprije na zadarskom, a potom i na riječkom Filozofskom fakultetu, što je 1990. rezultiralo utemeljenjem Sekcije za analitičku filozofiju pri Hrvatskom filozofskom društvu te formiranju zasebnog Hrvatskog društva za analitičku filozofiju.«⁴

¹ Nenad Mišćević, »Constructing a Happy City-State. In memoriam Heda Festini«, *Croatian Journal of Philosophy* XIX/57 (2019), pp. 583–596, p. 585.

² Dunja Jutronić-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«, *Filozofska istraživanja* 14/2–3 (1994), pp. 585–591, p. 585.

³ Jutronić-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«, p. 585. Usp. i Dunja Jutronić, »My Journey with Michael Devitt«, u: Bojan Borstner (ur.), *The Many Faces of the Philosophy of Michael Devitt* (Berlin i Boston: DeGruyter, u tisku). Mišćevića slično opisuju i Boran Berčić u »Razvoj filozofije u Rijeci«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 49/1 (2023), pp. 57–82, p. 61 te Heda Festini, »Analitička filozofija u nas«, *Scopus* 3/1 (1998), pp. 93–97, p. 94.

⁴ »Festini, Heda«, u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013–2024, (Pristupljeno 30. siječnja 2024). <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/>

Teško bi doista bilo osporiti da Festini spada u začetnike analitičke filozofije u Hrvatskoj te da je bila prva hrvatska analitička filozofkinja.

Temeljem navedenoga bi se moglo pomisliti da je Nenad Mišćević zaposlen pri Filozofskom odsjeku u Zadru kao već profiliran analitički filozof ili pak da je to ondje postao pod utjecajem Festini. No iz drugih zapisa o njemu može se vidjeti da nije tako. Mišćević se, kako primjerice stoji u *Wikipediji*, »[a]nalitičkom filozofijom počinje <...> baviti 1978., za svog drugog duljeg boravka u Parizu«. ⁵ To potvrđuje i on sam u svom biografskom osvrtu:

»A onda se [1978.] dogodila i druga stvar – otkrio sam analitičku filozofiju. Na Ricoeurovom se seminaru ponešto radila engleska filozofija jezika, Wittgensteinovo nasljeđe iz francuske kontinentalne perspektive. Bile su tamo pametne i simpatične kolegice koje su čitale Quinea i koje su mi ga dale u ruke. <...> Novu godinu '79. dočekao sam u Parizu u hladnom sobičku, čitajući Tarskijevu teoriju istine <...>. To je bio moj ulazak u labirint analitičke filozofije«. ⁶

Festini se s dotičnim obratom ne povezuje niti je Mišćević u svom biografskom osvrtu spominje. Iz toga zaključujem da je stvaranje zadarske analitičke osovine Festini–Mišćević krajem 1970-ih na koju upućuje Jutronic barem dijelom bilo stvar sretnog spleta okolnosti i spajanja dviju odvojenih filozofskih priča, a ne Festiničina i Mišćevićeva izravnog međusobnog utjecaja i usmjeravanja, barem u počecima njihova zajedničkog nastavnog i znanstvenog rada na zadarskom Odsjeku. ⁷ Da je kojim slučajem Mišćević kao prepoznati

festini-heda>. Usp. i Dragica Vranjić Golub, »Festini, Heda«, u *Hrvatski biografski leksikon* 4 (E–Gm) (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1998), pp. 194–195, Mišćević, »Constructing a Happy City-State«, pp. 583–585 te Hrvoje Jurić, »Heda Festini (1928.–2018.)«, *in memoriam* na mrežnim stranica Hrvatskog društva za analitičku filozofiju, (pristupljeno 12. veljače 2024), <<https://hdaf.ffri.hr/?p=1127&lang=hr>>.

⁵ »Nenad Mišćević«, u: *Wikipedia*, (pristupljeno 30. siječnja 2024), <https://hr.wikipedia.org/wiki/Nenad_Mišćević>.

⁶ Nenad Mišćević, »Autobiografija«, u: Petar Bojanić i Snježana Prijic-Samaržija (ur.), *Nenad Mišćević – sva lica filozofije* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2012), pp. 9–16, pp. 13–14; usp. i Mišćević, »Moja slika svijeta«, u istome zborniku, pp. 29–57, p. 43 te Mišćević, *Od misli do jezika* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1987), p. 8 i »Constructing a Happy City-State«, pp. 584–585. Odnosom Mišćevićeve kontinentalne i analitičke faze bave se Snježana Prijic-Samaržija i Petar Bojanić u »Socijalna epistemologija između revizionizma i ekspanzionizma. O upotrebama 'kontinentalne' filozofije i o conceptu 'razočaranja'«, u: Petar Bojanić i Snježana Prijic-Samaržija (ur.), *Nenad Mišćević – sva lica filozofije* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2012), pp. 93–107. Tekst Ricoeurova seminara u kojemu je sudjelovao i Mišćević nedavno je objavljen, usp. Paul Ricoeur, *Lectures on Imagination* (Chicago i London: The University of Chicago Press, 2024).

⁷ Treba međutim primijetiti da u svojim biografskim osvrtima Mišćević nije bio najkonzistentniji. U »Constructing a Happy City-State« (pp. 584–585), primjerice, Festini je prikazana

pokretač analitičkih zbivanja krenuo drugim smjerom, priča sa zadarskim Odsjekom bila bi zasigurno drugačija. Zahvaljujući razočarenju ondašnjim sve »kiselijim« kontinentalnim filozofskim kretanjima, Paulu Ricoeuru i pametnim/simpatičnim kolegicama – to nije učinio, pa je 1980-ih zadarski Odsjek postao istaknuto mjesto analitičkih zbivanja u Hrvatskoj, ali i šire, uz čvrstu podršku Hede Festini kao tadašnje pročelnice.⁸

Miščevićovo svjedočanstvo o njegovu ulasku u »labirint analitičke filozofije« potiče nas da se zapitamo i kako je izgledao studij filozofije u Zadru u tome razdoblju. Naime, svjedočanstvo o drugom boravku u Parizu tijekom kojega je »otkrio« analitičku filozofiju implicira da spomenutim temama i autorima nije bio izložen u Zadru od svog dolaska na Odsjek 1975. pa do posjeta Parizu 1978. To pak može značiti da u Zadru do konca 1970-ih analitička filozofija i nije bila toliko zastupljena koliko bi se moglo pomisliti temeljem nekih Festinićinih svjedočanstava. Ili to može značiti da je unatoč izrazitoj zastupljenosti analitičke filozofije u Zadru u tome razdoblju Miščević imao mogućnost i slobodu potpuno se od nje distancirati vođen svojim tadašnjim kontinentalnim interesima. Zanimljivo je da se zatim Miščević prisjeća i da mu u njegovoj ranoj analitičkoj fazi (kraj 1970-ih i početak 1980-ih), kada su ga zanimala stvori vezane »uz jezik koje nisu striktno logičke«, nije imao tko pomoći.⁹ No u istome razdoblju sličan interes za jezik imala je i Festini (usp. o tome sljedeći odjeljak). Godine 2019, pak, Miščević po tom pitanju Festini ističe kao izrazito značajnu.¹⁰ Pitanju zadarske Katedre/Odsjeka vratit će se u nastavku rada.

Koncem 1990-ih u drugom članku Dunje Jutronić težište u pogledu početka analitičke filozofije u Hrvatskoj prebačeno je iz Zadra u Zagreb. Jutronić sada piše:

»Već smo početkom devedesetih godina mogli s pravom tvrditi da analitička filozofija u Hrvatskoj ima svoju respektabilnu prošlost (vidi Jutronić, 1994). U Hrvatskoj je analitičku filozofiju i metodu uveo Neven Sesardić. Zatim ju je preuzeo filozofski odsjek Filozofskog fakulteta u Zadru, kada je Heda Festini uspjela stvoriti analitički orijentiran Odsjek za filozofiju. Nenad Miščević potiče

---

izrazito zaslužnom za njegovo profiliranje no što je to slučaj u njegovoj autobiografiji pisanoj nekoliko godina ranije.

⁸ Za nešto više detalja o zadarskom Odsjeku u tom razdoblju vidi: Jutronić, »My Journey with Michael Devitt«, pog. 1; Miščević, »Autobiografija«, pp. 14–15; Berčić, »Razvoj filozofije u Rijeci«, pp. 66–67.

⁹ Miščević, »Autobiografija«, p. 14.

¹⁰ Miščević, »Constructing a Happy City-State«, pp. 583–585.

zanimanje za filozofiju jezika, pa postaje i ostaje glavni *spiritus movens* svih zbivanja u analitičkoj filozofiji, tada u Zadru a sada u Rijeci i Mariboru.«¹¹

U Jutronićinu prikazu iz 1994. Sesardića se ni ne spominje; sada je istaknut kao prvi analitički filozof u Hrvatskoj. Radi li se ovdje o ranijem previdu, kasnijem neosnovanom oduzimanju zasluga ili su ta dva prikaza, unatoč prvome dojmu, kompatibilna? Konkretnije, ako će se govoriti o počecima analitičke filozofije u Hrvatskoj (uz pretpostavku da je moguće izdvojiti jednu osobu kao začetnika i jedno mjesto kao centar), bi li to bila Festini, Sesardić ili pak netko treći, tj. bi li to bio Zadar ili Zagreb? Važno je pritom napomenuti da se fokusom na dosad spomenute aktere nikako ne želi sugerirati da se prije njih nitko u Hrvatskoj nije bavio analitičkom filozofijom, no želi se sugerirati da se prije njih (koliko mi je poznato) nitko nije smatrao analitičkim filozofom, tj. filozofkinjom.¹²

Literatura koju konzultiram u ovome radu, već je sada jasno, sugerira različite odgovore na prethodno pitanje, a oni djelomično ovise o kriterijima kojima će se netko pritom prikloniti. Prvi po čemu? Po stilu pisanja? Po temama napisanih radova? Po deklariranom osjećaju svoje pripadnosti? Po tome kako su toga ili tu doživljavali kolege ili pak mi danas? Po nastavničkim aktivnostima? Knjigama u vlastitoj zbirci i knjižničnim posudbama? Konačno, nikako nije jednoznačno ni shvaćanje izraza »analitička filozofija«. Nemam određen i konačan odgovor na ranije pitanje, no neke od stvari kojih ću se ovdje dotaknuti možda pridoesu dokučivanju odgovora ako bi ga netko smatrao vrijednim traženja. No što god bio nečiji odgovor, moj je dojam da u svom (kasnijem) osvrtu iz 1999. o razvoju analitičke filozofije u Hrvatskoj Jutronić pri rekonstrukciji na umu prije svega ima odnos Mišćevića i Sesardića te da pritom Festini nije faktor koji je ozbiljno uzela u obzir. Znači li to da prije Sesardićeva filozofskog djelovanja Festini nije bila analitička filozofkinja, a ni zadarska Katedra, tj. Odsjek tako profilirani? Da bi se na to odgovorilo, bilo bi potrebno što preciznije detektirati kada se Festini počinje baviti analitičkom filozofijom, a kada Sesardić. Tome ću se kratko vratiti nešto kasnije.

Ako je Jutronić u članku iz 1999. rekonstrukciju temeljila na odnosu Mišćevića i Sesardića, točan odnos koji je pritom možda imala na umu mogao je doći od samih Mišćevićevih svjedočanstava. U tom slučaju njegova su tadašnja

¹¹ Dunja Jutronić, »Uz temu: Perspektive analitičke filozofije«, *Filozofska istraživanja* 19/3 (1999), pp. 343–348, p. 345.

¹² Primjerice, Ivan Kuvačić 1960. doktorirao je na temi iz Mooreove epistemologije, a za analitičku filozofiju u istome razdoblju zanimao se i Gajo Petrović (usp. zaključni odjeljak ovoga rada), kao i neki za filozofiju zainteresirani matematičari i fizičari.

prisjećanja vjerojatno nalikovala onima koja on kasnije iznosi u svom biografskom osvrtu. Prisjećajući se, naime, svojih analitičkih početaka, Mišćević piše:

»Toliko sam bio razočaran cijelom postmodernom unutar kontinentalne da sam odustao od doktorata u Parizu, iako je rukopis o Schellingu bio praktički gotov. I onda mi je prijatelj Matijaž Potrč rekao da u Ljubljani ima netko kod koga mogu doktorirati na stvarima vezanim uz jezik koje nisu striktno logičke. Ja sam zapravo sebi sam to otkrio i našao jer mi nije imao tko pomoći u toj prvoj fazi. Onda mi je u pomoć bio priskočio Neven Sesardić. On je bio prva osoba koju sam u Zagrebu mogao pitati za informaciju i krenuo sam raditi priču o globalnom djelovanju. <...> To je moja prva priča iz analitičke filozofije.«¹³

Slično se Mišćević prisjeća i u svom drugom radu:

»Analitička se, nakon Drugog svjetskog rata, bila vratila svojim realističkim izvorima. Osobno sam se sa svim tim bio susreo preko britanskog zdravorazumskog realizma Austina i njegovih; pomalo izmoren francuskim dekonstruktivizmom, prigrlio sam tu priču na samom kraju sedamdesetih, prije svoga tridesetog rođendana, i trebalo mi je mnogo da se (uz podršku frendova, Sesardića, Reya i Devitta) u osamdesetima preobratim na znanstveniji oblik realizma.«¹⁴

U svom prisjećanju na Hedu Festini 2019. godine Mišćević pak piše:

»Sedamdesetih sam godina postao razočaran francuskim kontinentalnim filozofskim trendovima te sam tražio novo područje. Heda me entuzijastično podržavala, pa sam se, kao i sveti Pavao, preobratio iznenada i potpuno; tako smo postali vodeći analitički duo na Jadranu. Proveli smo mnogo vremena raspravljajući o literaturi koju smo čitali. Najveći je izazov bila logika; <...>«¹⁵

Priča o počecima analitičke filozofije u Hrvatskoj očito je složenija no što bi se moglo pomisliti konzultiranjem samo jednog svjedoka ili jednog teksta o tome. Kako će se tu priču rekonstruirati ovisi i o našem odabiru relevantnih kriterija za tu prosudbu danas. Nema spora da sva tri spomenuta aktera – Festini, Mišćević i Sesardić – ulaze u priču o tim počecima kao i da relevantnih aktera u tom razdoblju ima još. Istraživanje obuhvatnije priče svakako nadilazi okvire ovoga rada, pa ću se u nastavku primarno usredotočiti na filozofsko djelovanje Hede Festini i njezine zasluge u razvoju analitičke filozofije u Hrvatskoj, ali ću se osvrnuti i na neke druge, dosad možda nepravedno zanemarene aktere.

U sljedećem odjeljku bavim se strukturom analitički najizraženijeg dijela filozofskog opusa Hede Festini te počecima studija filozofije u Zadru. U

¹³ Mišćević, »Autobiografija«, p. 14.

¹⁴ Mišćević, »Moja slika svijeta«, p. 43.

¹⁵ Mišćević, »Constructing a Happy City-State«, p. 584–585.

trećem odjeljku razmatram pitanje profiliranja zadarske Katedre, tj. Odsjeka te odnos Festini prema filozofiji znanosti i vezi potonje filozofske discipline s analitičkom filozofijom. Premda Vladimira Filipovića i Mariju Bridu kasniji kroničari ondašnjih zadarskih analitičkih prilika i ne spominju, u četvrtom odjeljku navodim razloge temeljem kojih zaključujem da su i oni pridonijeli formiranju analitičkog Odsjeka u Zadru. Konačno, u petome odjeljku kratko se osvrćem na posljednju etapu Festiničina filozofskog djelovanja od njezina umirovljenja naovamo te razmatram pitanje, što je Festini na početku njezine filozofske karijere 1960-ih moglo usmjeriti prema analitičkoj filozofiji. Kako naslov šestoga odjeljka i sam sugerira, u njemu donosim zaključne napomene.

Jezik, Wittgenstein i Zadar

Heda Festini kao analitička filozofkinja danas je zasigurno najbolje poznata po svom istraživanju Wittgensteinove filozofije i problematike srodne Wittgensteinu. Od 1977. do 1992., dakle u petnaestogodišnjem razdoblju koje se uglavnom poklapa s razdobljem o kojemu u prvom gornjem citatu iz 1994. govori Jutronić, Festini je objavila petnaest takvih članaka te 1992., kao kulminaciju svoga istraživanja Wittgensteina i wittgensteinovskih tema, knjigu *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina*.¹⁶ Knjizi su prethodili članci:¹⁷

- 1977. »La rilevanza semantica del' *Tractatus* di Wittgenstein«
»Jedna semantička konzekvenција Wittgensteinovog *Tractatusa*«
- 1978. »One Semantical Consequence of Wittgenstein's Concept of Proposition as Logical Picture«
- 1982. »Is Wittgenstein's Concept of Proposition in *Philosophical Grammar* Intensional, Extensional, or Something Else?«
- 1983. »Wittgensteinovo tumačenje značenja«
- 1984. »Wittgensteinov vpliv na Dummettovo koncepciju pomena za naravni jezik«
- 1985. »Dummett's Conception as Theory of Meaning for Hintikka's Type of Game-Theoretical Semantics (I) ('Use' and 'Language-Game' in Wittgenstein and Dummett)«

¹⁶ Heda Festini, *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1992).

¹⁷ Za bibliografske detalje navedenih članaka vidi bibliografiju Hede Festini objavljenu u ovome broju *Priloga*.

1987. »Antirealism/Realism of Hintikka's Game-Theoretical Semantics«
»Antirealism/Realism of Wittgenstein's and Hintikka's Language-Game Idea«
1988. »Antirealism/Realism of Wittgenstein's Language-Game Idea«
1989. »Wittgensteinova spoznajna teorija (epistemologija) i filozofija psihologije«
»Wittgenstein's Epistemological Frame in 'On Certainty'«
»Kontinuitet Wittgensteinovih pogleda na religiozno vjerovanje«
1990. »Dummett's Conception as Theory of Meaning for Hintikka's Type of Game-Theoretic Semantics (II)«
»Dummettova koncepcija kao teorija značenja za Hintikin tip semantike teorije igara (III) (Dummettova i Hintikina teorija verifikacije/falsifikacije)«

Već i letimičan pogled na taj popis radova pokazuje da Festini nije bila zainteresirana za Wittgensteinov(sk)u filozofiju općenito već, prije svega, za semantičku problematiku. Naime, sve teme obrađene u gore navedenim radovima, uz iznimku radova iz 1989, usko se tiču semantičkih pitanja te namjerno ili slučajno, prema dinamici njihova objavljivanja, tu problematiku obrađuju kronološki u odnosu na Wittgensteinov filozofski razvoj.

Prethodni popis pokazuje da Festini prvo obrađuje ranog Wittgensteina – *Tractatus* (1977/1978), pa spise tzv. »srednjeg« Wittgensteina nastale početkom 1930-ih godina (1982), da bi zatim glavninu svoga istraživanja posvetila pitanjima i koncepcijama koje su zaokupljale »kasnijeg« Wittgensteina, a koje su utjecale i na autore poput Dummetta i Hintikke (1983–1990). Početak tog potonjeg razdoblja Festiničina istraživanja poklapa se s razdobljem koje je Mišćević označio kao svoje konačno okretanje u analitičkom smjeru kao i sa započinjanjem fullbrightovskih gostovanja inozemnih analitičkih filozofa u Zadru – Georgesa Rayja i Michaela Detlefsena – važnost kojih je Festini jasno istaknula.¹⁸ Pretpostavljam stoga da je Festiničino okretanje od razmatranja Wittgensteina prema razmatranju novijih autora zaokupljenih wittgensteinovskom problematikom barem dijelom rezultat utjecaja spomenutih filozofa i njihova angažmana na zadarskom Odsjeku.¹⁹

¹⁸ Heda Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga: U povodu osnivanja analitičke sekcije HFD-a«, *Filozofska istraživanja* 11(1) (1991), pp. 87–89, p. 88 i Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 94; usp. i Jutronić, »My Journey with Michael Devitt«, pog. 1 i 2; Berislav Marušić, *Beskrajna ljubav* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2021), p. 9; Mišćević, »Autobiografija«, p. 14.

¹⁹ Iz opaski Jutronić i Mišćevića može se zaključiti da su Mišćevićevi prvi interesi u anali-

Festiničin interes za specifične Wittgensteinove i wittgensteinovske teme očekivano se odrazio i na strukturu njezine knjige o Wittgensteinu. Veći dio te knjige posvećen je jezičnim (prije svega, semantičkim) pitanjima. Prva tri poglavlja knjige (od ukupno pet) naslovljena su, redom:

- »Logika i logička gramatika, filozofija i filozofska gramatika«,
- »Logika odslikavanja i ideja o jezičnim igrama«,
- »Semantička teorija i pitanje verifikacije/falsifikacije«.²⁰

Jedno od preostalih poglavlja bavi se filozofijom znanosti (uključujući velikim dijelom, uz fiziku i psihologiju, i raspravu o matematici i formalnoj epistemologiji), a drugo (vrlo kratko) recepcijom Wittgensteina u ne-filozofskoj znanstvenoj zajednici, točnije sporom J. C. Marshalla, A. J. Greenfielda i C. P. Longa oko Wittgensteinove važnosti. No već i naslovi prva tri poglavlja knjige nedvosmisleno pokazuju da se Festiničina strategija u odnosu na dinamiku i organizaciju ranije objavljenih članaka promijenila.

Kronologija objavljivanja njezinih članaka s ranijeg popisa pratila je kronologiju razvoja Wittgensteinove misli od *Tractatusa* do *Istraživanja*, pa i dalje, sve do povezivanja Wittgensteinovih koncepcija s novijim raspravama u filozofiji jezika, metafizici i epistemologiji. U knjizi se pak svaka tema obrađuje izravnim suprotstavljanjem ranijeg i kasnijeg Wittgensteina, a ne, kako bi se očekivalo s obzirom na njezin sam naslov, kronološkim poslagivanjem poglavlja, počevši od Wittgensteinovih neposrednih prethodnika i mentora – Fregea, Russella i Moorea – preko ranih zapisa i *Tractatusa*, zatim srednjeg Wittgensteina, *Istraživanja*, sve do kasnoga. Odabir takvog pristupa knjigu zasigurno čini zanimljivijom i originalnijom, no pitam se, nije li takvim izborom Festini ipak propustila priliku domaćoj filozofskoj zajednici još početkom 1990-ih Wittgensteina prikazati na pristupačniji i sustavniji način, a što su mnogi njezini čitatelji (uključujući i mene) temeljem njezina naslova zasigurno očekivali. Rekao bih da se popunjavanje te praznine u nas, tridesetak godina kasnije, još uvijek iščekuje.

---

tičkoj filozofiji, upravo u ovdje spominjanom razdoblju bili primarno vezani uz filozofiju jezika i tek se s vremenom pomakli prema filozofiji uma i epistemologiji (usp. Jutronic-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«, p. 585; Mišćević, »Autobiografija«, p. 14). Tu se možda dobro svojim (posrednim) utjecajem uklapa i Sesardić. Naime, ako se Festini zainteresirala za metafizički spor između realista i antirealista u okviru filozofije jezika (dijelom) pod Mišćevićevim utjecajem, njegovo zanimanje za to pitanje i okretanje realizmu, kako sam priznaje, došlo je uz Sesardićevu podršku (usp. Mišćević, »Autobiografija«, p. 43).

²⁰ Temeljne odrednice u knjizi prihvaćena tumačenja koje je Festini istaknula u svom predgovoru to također potvrđuju (usp. Festini, *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina*, p. 8).

Dio opravdanja za upravo takvu organizaciju svoje knjige Festini iznosi u predgovoru:

»Predloženo tumačenje proizlazi iz shvaćanja Wittgensteina kao nesistematičnog, kontroverznog, ali ipak i cjelovitog mislioca. Unatoč sasvim oprečnim shvaćanjima tzv. ranog i kasnog Wittgensteina, nerijetko suprotstavljanja tih razdoblja, jedna od osnovnih teza našeg tumačenja bit će kontinuitet u tom procesu. <...> Sam Wittgenstein daje povod da se traži kontinuitet u razvoju njegova razmišljanja isticanjem i u kasnijem razdoblju nekih svojih ključnih stavova iz prethodnog vremena <...>.«²¹

Festiničin poseban interes za pitanja jezika i semantike – stereotipne analitičke teme koje su u tom razdoblju zaokupljale i filozofe s kojima je bila u doticaju – otkrivaju i njezini radovi koji nisu toliko usko ili očito vezani uz Wittgensteina.

S jedne strane, radi se o nekim njezinim istraživanjima hrvatske filozofske baštine, s druge pak, promišljanjima tada aktualnih logičkih i semantičkih pitanja i autora.

U Festiničinu opusu nastalom od sredine 1970-ih do početka 1990-ih pronalazimo studije »Logistika trogirana Albina Nađa« (1975), *Život i djelo Splićanina Jurja Politea* (1977; posebno poglavlja »Logika i filozofija jezika« te »Um i metodologija znanosti«) te niz studija o Botturinoj filozofiji jezika: »Semantička teorija zadranina P. Bottura I« (1977), »Botturina koncepcija značenja i suvremena lingvistika« (1978), »The Semantic Theory of P. Bottura of Zadar, II« (1978–1979), »Botturina teorija jezika« (1982), »Dva filozofa u Zadru – P. Bottura i J. Pulić o jeziku« (1985–1986). S druge pak strane, pronalazimo i studije o novijim pravcima i problemima u filozofiji jezika i logici: »On Recursiveness in Transformational Grammar« (1977–1979), »Metodologija i filozofija znanosti ili filozofske osnove znanosti« (1984), »Katzova intenzionalna semantika« (1985), »J. J. Katz o referenci in komunikaciji« (1986), »Epistemologija kao filozofija psihologije« (1990) te »An Application of Weingartner's Logical Proposal for Rational Belief, Knowledge and Assumption« (1991).²²

Dakle, od sredine 1970-ih do početka 1990-ih Festini se profilirala ne samo kao analitički orijentirana filozofkinja, već i kao analitička filozofkinja primarno usmjerena na filozofiju jezika i logike s posebnim interesom za Wittgensteina i devetnaestostoljetne hrvatske filozofe koji su pisali na talijanskom. No to, kako je sama kasnije isticala, nije bio njezin prvi interes u analitičkoj filozofiji.

²¹ Festini, *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina*, p. 7.

²² Za bibliografske detalje ovdje spomenutih radova, kao i za popis drugih radova koje je Festini objavila u naznačenome razdoblju, vidi bibliografiju Hede Festini objavljenu u ovome broju *Priloga*.

Kada je koncem 1960-ih godina počela predavati filozofske kolegije u Zadru na tadašnjoj samostalnoj Katedri za filozofiju, sociologiju i psihologiju, Festinićini interesi bili su okrenuti filozofiji znanosti, »tada središnjoj disciplini analitičke filozofije«. ²³ To otvara novo poglavlje rekonstrukcije profiliranja Festini kao analitičke filozofkinje i zadarskog Odsjeka kao primarno analitičkog.

Kako je filozofska priča u Zadru započela?

Od akademske godine 1961/62. na zadarskom Filozofskom fakultetu (u tom razdoblju sastavnici Zagrebačkoga sveučilišta) započela je s radom samostalna Filozofska katedra kojoj je predstojnica bila Marija Brida. Ona je predavala kolegije Povijest grčke filozofije i Seminar iz grčke filozofije, a Vladimir Filipović kolegij Teorijska filozofija. ²⁴ Do akademske godine 1963/64. Filozofska katedra postala je (samostalna) Katedra za filozofiju, sociologiju i psihologiju; ²⁵ šef katedre bila je Brida koja je držala kolegije Povijest filozofije, Teorijska filozofija, ontologija, logika, teorija spoznaje te Opća psihologija (prva godina), a Filipović kolegije Etika i Opća psihologija (druga i treća godina). ²⁶ Katedri se od 1964. kao asistent pridružio Franjo Zenko. Zenko je naveden u popisu nastavnika i fakultetskih suradnika te uz njegovo ime stoji »psihologija« (ne, »filozofija«), no ne spominje ga se u nastavnome planu. ²⁷ U akademskoj godini 1964/65. više se ne spominje Filipovića, sve kolegije predaje Brida, a Zenko je još uvijek naveden u popisu nastavnika i fakultetskih suradnika kao asistent psihologije. ²⁸ U akademskoj godini 1965/66. jedina je promjena u odnosu na prethodnu ta da je sada Zenko u popisu nastavnika i fakultetskih suradnika

²³ Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 93; usp. i Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87.

²⁴ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1961–62* (Zagreb: Sveučilišni vjesnik–C–prilog, 1962), p. 616 i p. 828. »Samostalna katedra« značilo je da Filozofska nije bila jedna od katedri u sklopu nekog od ondašnjih zadarskih odsjeka, no još uvijek nije bila niti odsjek. U čemu je bila formalna, a u čemu praktična razlika, nisam uspio pronaći, osim što u tom razdoblju filozofija nije mogla biti prvi (glavni) predmet studiranja.

²⁵ Do zaključenja ovoga rada nisam uspio pronaći red predavanja za ak. godinu 1962/62, pa nisam uspio provjeriti jesu li se promjene dogodile već tada.

²⁶ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1963–1964* (Zagreb: Sveučilišni vjesnik–C–prilog, 1964), p. 430 i p. 444.

²⁷ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1963–1964*, p. 429 i p. 444; usp. i Josip Vrančić, »Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, u: Heda Festini i dr. (ur.), *Dvadeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru, 1956–1976* (Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1976), pp. 13–27, p. 22. Pretpostavljam da je objašnjenje Zenkova nespominjanja u samome nastavnome planu to što je imao status asistent pridruženog nekom predmetu, a ne samostalnog izvoditelja istoga.

²⁸ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1964–1965* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1964), p. xxvii–5 i p. xxvii–17.

naveden kao asistent filozofije, ne više psihologije.²⁹ Od akademske godine 1966/67. sada *dr.* Zenko naveden je u nastavnome planu kao izvoditelj kolegijâ Sistematska filozofija, ontologija, logika, teorija spoznaje, Opća psihologija i Etika, dok Brida kroz sve tri godine izvodi kolegij Povijest filozofije.³⁰

Od akademske godine 1967/68. u *Redu predavanja* Zenka se više ne spominje,³¹ a većinu njegovih kolegija na zadarskoj Katedri preuzela je Heda Festini koja je doktorirala u Zagrebu dvije godine ranije te je sada navedena kao docentica.³² Iznimka je bio kolegij Opća psihologiju koji je predavao Ranko Popović, no od akademske godine 1970/71. Festini je preuzela i taj kolegij.³³ Akademske godine 1971/72. dogodile su se značajnije organizacijske promjene. Dotadašnja samostalna Katedra postala je »Odsjek za filozofiju i sociologiju«, predstojnica je bila Nedjeljka Vukojević, a Odsjek se sastojao

²⁹ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1965–1966* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1965), p. xxvii-5 i p. xxvii-7.

³⁰ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1966–1967* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1966), pp. xxvii-5–xxvii-6. Vrančić (»Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, p. 22) pak navodi da je Zenko predavao samo kolegije Logika i Etika. Zenko je i prvi filozof koji je doktorirao u Zadru, 1965. godine.

³¹ U *Hrvatskoj enciklopediji* naveden je razlog Zenkova ispuštanja iz nastavnoga plana: »Godine 1964. bio je [Zenko] izabran za asistenta s pravom predavanja (*venia legendi*) na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje je predavao sustavnu filozofiju (ontologiju, etiku i logiku). Zbog 'antimarksizma' bilo mu je 1966. zabranjeno predavati, a 1967. je zbog 'neprijateljske djelatnosti' bio otpušten.« (Natuknica »Zenko, Franjo«, u *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024, <<https://enciklopedija.hr/clanak/zenko-franjo>>). Usp. i Erna Banić-Pajnić, »In memoriam Franji Zenku«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43/2 (2017), pp. 703–705, na p. 704 te Zenkov vlastiti filozofski osvrt na tu situaciju u »Marija Brida iz Jelse – autentična učenica i sljedbenica Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović: život i djelo* (Zagreb: HAZU i Institut za filozofiju, 2003), pp. 43–50. Kao datum prestanka Zenkova radnog odnosa Vrančić (»Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, na p. 22) navodi 31. kolovoza 1967.

³² *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1967–1968* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1967), p. xxvi-4 i p. xxvi-6. Vrančić (»Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, p. 14) navodi da je Festini kao docentica na Fakultetu nastupila 1. prosinca 1967. Prema knjizi *Doktorati znanosti i popratnoj dokumentaciji* u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Festini je doktorat predala 1964. a obranila ga 4. veljače 1965. pred komisijom: Vladimir Filipović (mentor), Branko Bošnjak i Danilo Pejović; »1964« je i godina koja stoji na arhiviranom primjerku njezina doktorskog rada.

³³ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1970–1971* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1970), p. xxv-6. Festiničino preuzimanje predavanja iz psihologijskog kolegija ne bi trebalo iznenaditi budući da je ona uz filozofiju i južnoslavensku književnost studirala i psihologiju. Njezini »nacionalni« iz razdoblja 1947–1951 pokazuju da je većinu psihologijskih kolegija slušala kod Ramira Bujasa i sina mu Zorana. (Dotični su »nacionalni« pohranjeni u Arhivu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).

od dvije katedre – za povijest filozofije te za logiku i metodologiju znanosti.³⁴ Kao i do tada, raspodjela nastavnih obveza između Breda i Festini ostala je ista. Zanimljivo je pritom primijetiti, a što je fenomen koji se vjerojatno neće tako skoro ponoviti u Hrvatskoj, da je niz godina zadarska Filozofska katedra bila strukturom svojih zaposlenika, tj. zaposlenica, potpuno ženska jedinica (počevši od ak. godine 1969/70). Takva će se spolna struktura promijeniti tek dolaskom Nenada Miščevića. No iz kasnije kadrovske strukture, sve do početka 1990-ih, može se primijetiti da je omjer zaposlenih žena i muškaraca na Odsjeku ostao neuobičajen za hrvatske prilike (usporedi li se zadarski Odsjek s, primjerice, zagrebačkim).

Do 1971. struktura zadarske Katedre organizacijski je uglavnom pratila strukturu zagrebačkog Odsjeka za filozofiju, dakle, Katedra je tako bila organizirana i prije no što je Festini došla na nju kao docentica 1967. Može se stoga zaključiti da su se tek u novoj organizaciji zadarskog Filozofskog odsjeka – posebno u nazivima njezinih sastavnih katedri – počeli odražavati Festiničini tadašnji interesi te smjer kojim je Odsjek krenuo – prema logici i metodologiji znanosti.³⁵ To u kasnijem osvrtu potvrđuje i sama Festini:

»Od školske godine 1971/72. ta se [analitička] orijentacija čak i organizacijski nastojala legitimirati izdavanjem katedre za logiku i metodologiju znanosti, a od 1976. godine uvođenjem u sam program nastave tipične analitičke discipline, kao što su filozofija jezika, semantika i filozofija znanosti, što je u ono doba bilo vrlo teško postići i na neki način učiniti legitimnim. U planu navedene katedre od 1971. do 1980. godine u tom je smislu bio predviđen kadrovski i ostali razvoj, koji je doista i uslijedio, naravno, uz poteškoće.«³⁶

Od sljedeće akademske godine, 1972/73, pročelnik Odsjeka postala je Breda, sada u zvanju redovite profesorice, Festini je izabrana za izvanrednu

³⁴ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1971–1972* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1971), p. xxv-5.

³⁵ Atmosferu tog zadarskog razdoblja dobro prikazuje i sljedeće prisjećanje: »Heda Festini je predavala logiku i općenito je bilo mnogo logike na ovom fakultetu i tu ja prvi puta čujem za Niclas Rechea [*sic!*] i čitav niz novih logika o kojima sam mogao samo sanjati kao i za Abagnana kojeg sam čitao s užitkom« (Zlatan Gavrilović Kovač, »Jedna lokalna arogancija«, <<https://blog.dnevnik.hr/prokleta-od-daljina/2020/05/1632291042/jedna-lokalna-arogancija.2.html>>); usp. i Nenad Miščević, »Naturalism and Modal Reasoning«, *Grazer Philosophische Studien* 49/1 (1994), pp. 149–173, na p. 149. Na zagrebačkom Filozofskom fakultetu kolegij Filozofija znanosti, kao izborni kolegij, uveden je u akademskoj godini 1977/78. (*Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1977–1978* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1978), p. 69).

³⁶ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87; usp. i Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 93 te Miščević, »Constructing a Happy City-State«, pp. 584–585.

profesoricu, a u okviru Odsjeka uvedena je i nova katedra – za sociologiju.³⁷ Od akademske godine 1974/75. zadarski Filozofski fakultet izdvojen je iz sastavnica Sveučilišta u Zagrebu i pridružen Sveučilištu u Splitu.³⁸ Otprilike u to vrijeme Odsjeku se pridružio kao asistent i Nenad Mišćević.³⁹

Filozofija znanosti

Osvrćući se na svoje filozofske početke u Zadru koncem 1960-ih godina, Festini 1998. piše:

»Pored oficijelnog ortodoksnog marksizma, a i filozofskog kruga oko *Praxisa* u Zagrebu, analitička se filozofija teško probijala. Njezin se prvi prodor dogodio na Filozofskom fakultetu u Zadru 1967. godine, kada se prvi put javno progovorilo o legitimnosti filozofije znanosti, tada središnjoj disciplini analitičke filozofije. Od tada datira analitička filozofija zadarskog kruga kojoj se 1982. godine pridružuje i istoimena sekcija u Rijeci.«⁴⁰

Istu stvar Festini je već istaknula prilikom osnivanja analitičke sekcije Hrvatskog filozofskog društva 1990. godine:

»No tek od 1967. godine, kada prvi puta počinje javno zalaganje za filozofiju znanosti kao legitimnu disciplinu, ponovno otpočinje sustavno usmjerena i uporna borba za analitičku orijentaciju.«⁴¹

³⁷ *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1972–1973* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1973), p. xxv-4 i p. xxv-6.

³⁸ Za više detalja, vidi: Heda Festini i dr. (ur.), *Dvadeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru, 1956–1976* (Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1976) i Vjekoslav Čosić (ur.), *Četrdeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru, 1956–1996* (Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1996).

³⁹ Vrančić navodi da je Mišćević na zadarskom Odsjeku asistent od 1. listopada 1975. (»Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, p. 21). Usp. i Mišćević, »Autobiografija«, p. 12 i Mišćević, »Constructing a Happy City-State«, p. 584 te natuknicu »Mišćević, Nenad«, u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013–2024), <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/miscевич-nenad>>.

⁴⁰ Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 93.

⁴¹ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87. Čini se da ni dvadesetak godina kasnije u pogledu filozofije znanosti situacija nije bila puno bolja. Sesardić tako 1985. piše: »Ukoliko je potrebno još nečim potkrijepiti tvrdnju da je filozofija znanosti disciplina prilično slabo poznata jugoslavenskom čitaocu dovoljno je podsjetiti se da nijedno od briljantnih i već klasičnih Poincaréovih djela još uvijek nije prevedeno na hrvatskosrpski, da spominjanje Machovog imena većinu ljudi prije asocira na Lenjina nego na Einsteina, da se s Popperovim stavovima naš čovjek upoznaje iz njegovog djela od prije pedeset godina, da do sada nije prevedena nijedna Carnapova ili Quineova knjiga, dok je u isto vrijeme opus nekih drugih filozofa (npr. Blocha, Froma, Sartrea ili Lukacsa) predstavljen tisućama stranica« (Neven Sesardić, »Napomena priređivača«, u: Neven Sesardić (ur.), *Filozofija nauke* (Beograd: Nolit, 1985), pp. 365–367, na p. 366).

Budući da je 1967. godina kada je Festini zaposlena na zadarskoj Katedri, iz navedenih citata prirodno je iščitati da je do te godine ona već bila profilirana kao analitička filozofkinja zainteresirana prije svega za filozofiju znanosti, a koja je sada o toj temi dobila priliku javno progovoriti kao zaposlenica zadarskog Filozofskog fakulteta. To javno progovaranje, po svemu sudeći, prvi se put odigralo prilikom njezina nastupnoga predavanja za zvanje docenta, a koje je održala 1. prosinca 1967.⁴²

Ne možemo danas znati kako je 1967. godine sadržajno to Festiničino javno progovaranje bilo koncipirano, što je tom prilikom bila zastupala i sl. No, s obzirom na vrijeme tog progovaranja, možemo s dozom sigurnosti pretpostaviti da je bilo na Abbagnanovu tragu. Razlog je za tu pretpostavku jednostavan: Iste te godine Festini je objavila i opsežnu studiju o Abbagnanovu pozitivnom egzistencijalizmu u kojoj je dosta pozornosti posvetila odnosu filozofije i znanosti te je, na Abbagnanovu tragu, promovirala određenu filozofiju znanosti.⁴³

No premda se Festini 1967. javno zalaže za filozofiju znanosti i ističe njezinu važnost, iz današnje perspektive, s obzirom na sadržajne naglaske u dotičnoj studiji te autore koje pritom konzultira ili s kojima polemizira, ne stječe se dojam da je 1967. ona bila analitička filozofkinja, niti se u studiji posebno naziru interesi za analitičke teme i autore kojima će se baviti u narednom razdoblju.⁴⁴ To naravno vrijedi i za njezinu doktorsku disertaciju napisanu tri godine ranije.⁴⁵ U disertaciji od analitičkih autora kratko razmatra tek Alfreda Ayera i (još kraće) Wittgensteina, a o znanosti piše na isti način kao i u svojoj kasnijoj studiji o Abbagnanu.⁴⁶ Stječe se stoga dojam da Festini druge polovice 1960-ih i Festini iz 1990-ih drugačije vidi svoje usmjerenje s ishodišnom točkom u progovaranju o legitimnosti filozofije znanosti. Drugim riječima, premda ka-

⁴² Vrančić, »Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, p. 14; Vjekoslav Čosić, »Djelatnici Filozofskog fakulteta od 1976. do 1996. godine«, u: Vjekoslav Čosić (ur.), *Četrdeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru, 1956–1996* (Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1996), pp. 31–69, na p. 31.

⁴³ Heda Festini, »Filozofija pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana«, u: Nikola Abanjano, *Mogućnost i sloboda* (Beograd: Nolit, 1967), pp. 9–45, posebno pp. 36–45.

⁴⁴ Za ilustraciju, u svojoj uvodnoj studiji o Abbagnanu Festini Wittgensteina spominje svega jedanput i to usputno (p. 43), premda mu je sam Abbagnano u dotičnoj zbirci posvetio cijelo jedno poglavlje (usp. »Posljednji Wittgenstein«, u: Nikola Abanjano, *Mogućnost i sloboda*, prev. H. Festini (Beograd: Nolit, 1967), pp. 196–203). Uz Wittgensteina, od analitičkih filozofa Festini spominje još samo (također usputno, jedanput) Bertranda Russella (p. 9).

⁴⁵ Heda Festini, *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*, Zadar, 1964. (Primjerak Festiničine disertacije dostupan je u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu.)

⁴⁶ Festini, *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*, pp. 72–77 i 88–94.

snija Festini u svom ranijem istupu vidi početak *analitičke* filozofije zadarskog kruga, ranija Festini prilikom samog tog nastupa sigurno ga nije shvaćala kao bilo kakvu promociju *analitičke* filozofije. Ako je tako i ako u pozadini Festiničine kasnije refleksije stoji ovo zaključivanje: 1967. javno se progovorilo o legitimnosti filozofije znanosti; 1967. filozofija je znanosti glavna analitička disciplina; dakle, 1967. javno se progovorilo o analitičkoj filozofiji – takvo je zaključivanje prilično zavodljivo. U tom slučaju početke svjesnog bavljenja analitičkom filozofijom trebalo bi tražiti u narednom desetljeću.⁴⁷

Dio motivacije za progovaranje o legitimnosti filozofije znanosti, a koji se može iščitati iz samih Festiničinih opaski, proizašao je iz njezina zaziranja od sumnjičavog gledanja na znanost i, posljedično, na filozofiju znanosti koja prema znanosti nije posebno sumnjičava te je smatra bitnom pozitivnom smjernicom u filozofskom istraživanju. Pod marksističkim, a zatim i Heideggerovim utjecajem, takva sumnjičavost bila je izražena među mnogim filozofima na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, a s kojima je kao doktorandica Festini bila neizbježno povezana.⁴⁸ Festini 1990. jasno ističe da je bitno drugačije gledanje na znanost bilo prisutno u Zadru i prije njezina dolaska na zadarsku Katedru, u razdoblju kad su zadarsku »osovinu« činili Brida i Filipović:

»Treba reći da se od osnutka filozofskog studija u školskoj godini 1961/62. nije zastupao hajdegerovski antiznanstveni stav, koji je tada bio u nas toliko popularan, a još i danas ima svojih poklonika.«⁴⁹

⁴⁷ U prvoj polovici 1970-ih interes za analitičku filozofiju može se iščitati iz Festiničina istraživanja logistike Albina Nagyja pri zagrebačkom Institutu za filozofiju, s kojim je sklopila istraživački ugovor već početkom 1971; interes se možda može iščitava već iz same te činjenice i angažmana, no nedvojbeno iz engleskog teksta njezina istraživanja Nagyja iz 1973. koji je zatim objavljen 1975. kao engleski sažetak njezina članka u prvome broju *Priloga* (tekst kucan na mašini sačuvan je zajedno s njezinim Ugovorom u Arhivu Instituta za filozofiju). No to nije bilo jedino analitički orijentirano istraživanje pri Institutu u tome razdoblju. Od 1973. pri Institutu su projekte imali i Neven Sesardić (»Metoda filozofske analize«) te Goran Švob (»Logika, matematika i filozofija u djelu G. Fregea«), rezultati kojih su također objavljeni narednih godina (usp. časopise *Praxis* 3–5 (1974) te *Pitanja* (1978)), a da su Sesardić i Švob i prije toga imali interes za analitičku filozofiju vidi se iz njihovih tekstova u časopisu *Praxis* 3–4 (1972).

⁴⁸ Taj će se trend na zagrebačkom Odsjeku početi mijenjati tek 1970-ih s Nevenom Sesardićem i Goranom Švobom čiji su interesi bili isključivo analitički orijentirana filozofija znanosti, filozofija jezika i logika. (Uz njih je interes za analitičku filozofiju u tom razdoblju imao i Gajo Petrović koji je povremeno držao seminare s analitičkim temama i objavljivao tako usmjerene radove.) Od akademske godine 1977/78. na zagrebačkom Odsjeku kao izborni kolegiji bili su ponuđeni Filozofija znanosti, Filozofija jezika te Odabrana područja logike (*Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1977–1978*, p. 65 i p. 69). Usp. i Mišćević, »Autobiografija«, pp. 10 i 14–15.

⁴⁹ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87. S obzirom na okolnosti u kojima Festini 1990. drži svoje izvješće o stanju analitičke filozofije u Zadru, moguće je da je na njezinu izlaganju bila prisutna i Marija Brida.

Razumno bi bilo pretpostaviti da je dio motivacije za javno zalaganje za filozofiju znanosti bilo i to da se zadarska »ispostava« Zagrebačkog sveučilišta ne pretvori tek u klona zagrebačkog Odsjeka za filozofiju – na kojemu se analitička filozofija »teško probijala« – a zasigurno su i barem neki zagrebački profesori koji su predavali u Zadru i tamo imali nekakav utjecaj, prije svega Vladimir Filipović, i u prethodnom razdoblju dobili priliku predavati o temama o kojima nisu mogli predavati na zagrebačkom Fakultetu.⁵⁰

Bilo kako bilo, zadarska je »samostalna katedra« dobila priliku i iskoristila je, odmetnuvši se u jedinstvenu prepoznatljivu podružnicu i, uskoro, zaseban Odsjek za filozofiju zadarskog Filozofskog fakulteta, a ne tek sadržajni produžetak zagrebačkog Odsjeka. Na tome tragu stvar 1976. vidi i Festini kad zaključuje pregled znanstvene aktivnosti na Odsjeku (ranije, Katedri) u razdoblju 1961–1976:

»Može se zaključiti da su dosadašnji rezultati istraživanja na području filozofskih disciplina prilično svestrani, da se uklapaju jednim svojim dijelom u problematiku koja je bila u centru razmatranja u nas, ali da se u većem dijelu odvajaju od nje i pridružuju onim filozofskim interesima koji su dominantni u suvremenoj svjetskoj filozofiji, te upravo takvo svjetsko usmjerenje u odnosu na druge fakultete pridaje ovom fakultetu osebujno mjesto.«⁵¹

S obzirom da su u trenutku nastanka tog pregleda članovi Odsjeka bili Brida, Festini i Mišćević (kao novopridošlica), čini se da Festini ovdje nije pretjerivala, posebno ako se tadašnji zadarski Odsjek usporedi sa zagrebačkim u istome razdoblju. Sva tri njegova člana, pokazuju njihove znanstvene aktivnosti do 1976, bavili su se i marksizmom, što su, pretpostavljam, rezultati koji se »uklapaju <...> u problematiku koja je bila u centru razmatranja« tada u Hrvatskoj. Međutim, ti su tek dio sveukupnih rezultata koji se »u većem dijelu odvajaju od [te problematike]«: Brida je značajan dio svojih istraživanja posvetila hrvatskoj filozofskoj baštini te je pisala na tragu fenomenološke tradicije zacrtane od njezina mentora, Pavla Vuk-Pavlovića – koji je kao neuklopiv

⁵⁰ Prema meni dostupnim dokumentima, od profesora zagrebačkog Filozofskog fakulteta u Zadru su na Filozofiji do 1990. gostovali: Vladimir Filipović (1961–1967), Danko Grlić (1982–1986), Milan Kangrga (1971–1972) i Nedeljko Kujundžić (1983–1989) (Vrančić, »Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976«, pp. 25–26; Ćosić, »Djelatnici Filozofskog fakulteta od 1976. do 1996. godine«, pp. 57–58, 60). Festini navodi nešto drugačije podatke za Filipovića od Vrančićevih (Heda Festini, »Dr Vladimir Filipović – profesor zagrebačkog Filozofskog fakulteta i Odsjeka za filozofiju u Zadru«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 11(1–2) (1985), pp. 207–208).

⁵¹ Heda Festini, »Dvadeset godina znanstvenog rada na Fakultetu«, u: Heda Festini i dr. (ur.), *Dvadeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru, 1956–1976* (Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1976), pp. 49–67, na p. 51.

element potjeran iz nastave na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1947.⁵² Uz istraživanje hrvatske filozofske baštine, Festini se bavila Kantom, Abbagnanom, Deweyjem i analitičkim temama.⁵³ Mišćević se pak u tom razdoblju bavio novim kontinentalnim, posebno postmodernističkim temama koje je nerijetko iz prve ruke imao prilike slušati u Parizu kod Ricoeura, Derride, Deleuzea, Althussera i Foucaulta.⁵⁴

Može se uočiti da Festini u citatima s početka ovog odjeljka, govoreći o tome da se u Zadru koncem 1960-ih »prvi put javno progovorilo o legitimnosti filozofije znanosti«, tj. da se »prvi puta počinje javno zalaganje za filozofiju znanosti kao legitimnu disciplinu«, namjerno ili nenamjerno, previđa ili prešućuje zagrebački Zavod za povijest, filozofiju i sociologiju znanosti. Taj je zavod pri Fizičkom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta 1961. pokrenuo Ivan Supek, a na čiju je inicijativu već iduće godine bilo omogućeno studentsko kombiniranje fizike i matematike s filozofijom, a ubrzo i poslijediplomski studij povijesti i filozofije znanosti.⁵⁵ Nije li si time Festini neosnovano pripisala zasluge za započinjanje nečega što je već niz godina de facto u Hrvatskoj postojalo? Možda i nije, uzme li se u obzir kako je ona kasnije to »javno zalaganje« shva-

⁵² Za detalje o tom događaju vidi: Milan Polić, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2001), pp. 47–50. Godina 1947. je i godina kada je Festini, tada još »Heda Petelin« upisala Filozofski fakultet u Zagrebu. U njezinu »nacionalu« za zimski semestar 1947/48. stoji da je kod Vuk-Pavlovića slušala »Pregled razvoja estetike posle Aristotela« i »Filozofski seminar«. Budući da je Vuk-Pavlović, kako navodi Polić (p. 48), svoje posljednje predavanje (o Plotinovoj estetici) održao krajem prosinca 1947, moguće je da je Festini tom događaju bila prisutna.

⁵³ Da je do tada Festini bila dobro upoznata s analitičkom filozofijom dobro se vidi iz njezine opširne studije o logičaru Albinu Nagyju u kojoj obrađuje klasike filozofije matematike i osnova matematike (poput G. Peana, G. Fregea, G. Cantora, B. Russella, R. Dedekinda, K. Gödela, D. Hilberta i L. E. J. Brouwera), ranog i kasnog Wittgensteina te danas klasične, a tada uglavnom novije analitičke filozofe poput P. Strawsona, M. Blacka, W. Knealea, K. Poppera, W. Sellarsa, H. Reichenbacha, W. v. O. Quinea, A. Churcha i J. Wisdoma (usp. Heda Festini, »Logistika trogirana Albina Nada«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1/1–2 (1975), pp. 75–138). Dio tog istraživanja Festini je provela u zagrebačkom Institutu za filozofiju, pod vodstvom Vladimira Filipovića početkom 1970-ih (usp. Ivana Skuhala Karasman i Ivica Martinović, »In memoriam Heda Festini (1928–2018)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 45(2) (2019), pp. 561–572, na p. 563). Usp. i Mišćević, »Naturalism and Modal Reasoning«, p. 149.

⁵⁴ Mišćević, »Autobiografija«, pp. 11–12 i Mišćević, »Constructing a Happy City-State«, p. 584.

⁵⁵ Usp. kratki prikaz povijesti Zavoda na mrežnoj stranici <<http://www.phy.pmf.unizg.hr/zpfs/povijest.htm>>. Nažalost, do danas ne postoji detaljnija, tj. obuhvatnija studija koja bi se bavila nastankom i razvojem toga zavoda, njegovom vezom s dubrovačkim akademskom aktivnostima, domaćim i inozemnim sudionicima i sl.

ćala, naime, kao promicanje analitičke filozofije i analitičkog pristupa filozofiji. Pristup filozofskom promišljanju znanosti koji su u okviru Zavoda njegovali Supek te nešto kasnije Lelas i drugi bio je drugačiji od filozofije znanosti kakvu na umu 1990-ih ima Festini, a koju za naznačeno razdoblje (kraj 1960-ih) ona gotovo izjednačuje s analitičkom filozofijom.

Premda Festini 1960-ih filozofiji znanosti pristupa iz Abbagnanove perspektive, prilično udaljene od pozitivističke, a djelomično i neopozitivističke perspektive, filozofija znanosti kakvu je ona s vremenom počela promovirati zapravo se izravno nadovezuje na ranog Wittgensteina i neopozitiviste, tj. logičke pozitiviste/empiriste i u bitnome je realistički orijentirana filozofija.

Ako je suditi po njezinu prikazu analitičke filozofije pisanom 1997. u tekstu naslovljenom »O aktualnosti analitičke filozofije« – za Festini postoje dvije glavne etape u njezinu razvoju.⁵⁶ Prva etapa započinje s Wittgensteinom i *Tractatusom* 1920-ih i traje do Drugog svjetskog rata. Kulminaciju doživljava u filozofiji znanosti inačice koje su promovirali prije svega logički pozitivisti. Druga etapa započinje nakon Drugog svjetskog rata, prije svega u Britaniji i Americi te se postupno širi i drugdje. Karakterizira je kritički odmak od gledišta koja su dominirala u prvoj etapi, njihovo preispitivanje, preinačavanje i upotpunjavanje. Dok prvom fazom dominiraju autori poput (ranog) Wittgensteina, Carnapa i Schlicka, drugom fazom dominiraju autori poput (kasnog) Wittgensteina, Poppera, Hempela i Quinea.⁵⁷ Ilustracije radi: Festini je većinu svoga teksta posvetila analizi osnovnih metodoloških načela Bečkoga kruga te njihovim kasnijim preinakama. To je za nju paradigmatički primjer analitičke filozofije koja je stoga još uvijek u velikoj mjeri filozofija znanosti (a dijelom i filozofija jezika). U okviru zagrebačkog Zavoda filozofiju se znanosti tako uglavnom nije shvaćalo. Štoviše, članovi su Zavoda nerijetko na znanost gledali s dozom nepovjerenja i pesimizma, s antirealističke pozicije kakva bi prije saveznika našla u Heideggeru (*znanost ne misli* i sl.) nego Carnapu, Quineu ili Putnamu.⁵⁸ No unatoč razilaženjima u pristupu i stajalištima, između zagrebačkih i zadarskih aktera bilo je i suradnje u vidu nastavnih aktivnosti, mentorstava,

⁵⁶ Heda Festini, »O aktualnosti analitičke filozofije«, *Scopus* 2/6 (1997), pp. 66–75.

⁵⁷ Dobar presjek tema i autora, s posebnim naglaskom na filozofiji znanosti, predstavljen je u: Neven Sesardić (ur.), *Filozofija nauke* (Beograd: Nolit, 1985).

⁵⁸ Za ilustrativan prikaz stajališta jednog od istaknutih članova Zavoda, Srđana Lelasa, vidi: Boris Kožnjak, »Professor Srđan Lelas: On the Occasion of the Twentieth Anniversary of His Death«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 49/2 (2023), pp. 321–331. Za Festiničino gledanje na znanost iz perspektive analitičke filozofije vidi Festini, *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina*; onodobni zadarski pogled na ulogu znanosti u filozofiji predstavljen je i u Jutronic-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«.

zajedničkih konferencija i sl. Festini se na to nije izričito osvrnula, no njoj bliski kasniji kroničari uzeli su ih u obzir.⁵⁹ Ovdje neću dublje ulaziti u te odnose.

Neočekivani saveznici

Premda ih nitko od dosad spomenutih sudionika i kroničara zadarskih analitičkih prilika (Festini, Mišćević, Jutronic i Berčić) ne spominje, vjerujem da su profiliranju zadarskog Odsjeka kao *analitičkog* pridonijeli i Vladimir Filipović te Marija Brida. Već i sama činjenica da je Brida u formativnim godinama zadarskog Odsjeka, tada Katedre, bila predstojnica, zatim šefica te konačno pročelnica istoga sugerira da je morala biti suglasna sa smjerom kojim je dio predavanja pod Festiničinim vodstvom krenuo. Ne smatramo li kojim slučajem povijest filozofije stožernom filozofskom disciplinom i, posljedično, istoimenu kolegij koji je predavala Brida, stožernim kolegijem u studiju filozofije, što oni za mnoge nisu, Festini je zapravo držala sve ključne filozofske kolegije: logiku, etiku, spoznajnu teoriju i ontologiju. Da je Brida imala ambicije predavati neki od tih drugih kolegija ili pak bila nezadovoljna Festiničinim filozofskim usmjerenjem pri izvođenju nastave, ne dvojim da je na to svojim autoritetom mogla utjecati.⁶⁰ Sve ukazuje na to da takve ambicije nije imala. Uostalom, o

⁵⁹ Dunja Jutronic smješta Srđana Lelasa među zagrebačke analitičke filozofe (»Uz temu: Perspektive analitičke filozofije«, p. 345), što mi se ne čini ispravnim. Nečije uvažavanje i poznavanje analitičkog pravca ne čini ga *analitičkim* filozofom. Na nedavno održanoj konferenciji povodom godišnjice Lelasove smrti u Institutu za filozofiju u Zagrebu (*Znanost, tehnologija i čovjek*), to je za Lelasa više puta isticano. Usp. i Kožnjak, »Professor Srđan Lelas: On the Occasion of the Twentieth Anniversary of His Death«, npr.: »Dodatna vrijedna odlika tih i drugih Lelasovih ideja jest da vješto i uvjerljivo prevladavaju takozvani rascjep analitičke i kontinentalne filozofije <...>« (p. 325) te Srđan Lelas, *Science and Modernity: Toward an Integral Theory of Science*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000, p. xi–xii (zahvaljujem se Borisu Kožnjaku na posljednjoj referenci.)

⁶⁰ Kasnije studije o Bridi kao i njezin ondašnji akademski položaj otkrivaju da je ona u dotičnom razdoblju bila vrlo utjecajna i cijenjena. To pokazuje već i činjenica da joj je 1960-ih bilo povjereno vođenje zadarske Filozofske katedre, a 1971. izabrana je za predsjednicu Hrvatskog filozofskog društva. Lino Veljak, nadalje, primjećuje da je Brida bila prva filozofkinja koja je, ne samo u Hrvatskoj, već i na području bivše Jugoslavije, došla do najvišeg akademskog stupnja – zvanja redovite profesorice 1972. godine (»Filozofija bez žena: Višak racionalnosti, manjak ludila«, *Vreme*, 12. aprila 2006, <https://vreme.com/kultura/visak-racionalnosti-manjak-ludila/>); usp. i Franjo Zenko, »In memoriam Maria Brida – Filozofkinja humanističkog osvjedočenja (1912–1993)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 19/1–2* (1993), pp. 5–7, na p. 6. Uz spominjanje još nekoliko filozofkinja s područja bivše Jugoslavije, Veljak primjećuje da je nakon Bredine napredovanje do stupnja redovite profesorice u Zagrebu pošlo za rukom Nadeždi Čačinović tek 1997. (zapravo, 1998). No, zanimljivo, ne spominje Hedu Festini koja je bila u zvanju redovite profesorice kad je umirovljena 1991. godine. Nisam uspio pronaći kad je točno

Bridi (i Filipoviću) nešto govori i Festiničina već spomenuta opaska »da se od osnutka filozofskog studija u školskoj godini 1961/62. nije zastupao hajdegerovski antiznanstveni stav, koji je tada bio u nas toliko popularan.«⁶¹

Filipović na prvi pogled i nije imao u Zadru posebnu ulogu te ga se nakon 1964. u redovima predavanja ne spominje. No suprotno prvome dojmu, a u skladu s prethodnim citatom o počecima filozofije u Zadru, Festini se 1985. prisjeća da je »[p]rofesor Filipović zadužio <...> mnoge generacije svojih studenata, ne samo u Zagrebu, nego i u Zadru«, što zatim obrazlaže ovako:

»Zahvaljujući upravo njegovoj inicijativi zasnovan je studij filozofije u školskoj godini 1961/62. na tek otvorenom, Filozofskom fakultetu u Zadru. Otad datira Katedra za filozofiju, koja poslije postaje Odsjek za filozofiju. Profesor Filipović pronašao je prve stalne nastavnike i od samog početka pa gotovo do samog kraja svoje životne putanje on je ne štedeći ni svoje vrijeme niti zdravlje, uvijek bio spreman pomoći zadarskom Odsjeku, bilo održavanjem nastave ili davanjem savjeta kad god je to bilo potrebno za dalji probitak i razvoj Odsjeka. Vrlo je simbolično, da je profesor Filipović predavao teorijsku filozofiju i etiku na samom početku razvoja studijske grupe, od 1961/62. do 1966/67. g., te da je pri kraju svojeg života opet priskočio u pomoć Odsjeku predajući etiku od 1979/80. do 1981/82. g.«⁶²

Upravo je šteta što ni 1985. ni 1990. Festini nije Filipovića izrijeком povezala s antiheideggerovskim anti-antiznanstvenim stavom.

Postoji dakle pretpostavka da Filipović i Brida nisu stajali na putu profiliranju zadarskog Odsjeka kao analitičkog. No je li to bilo isključivo zato što su se okrenuli svojim uz analitičku orijentaciju izravno nevezanim interesima? Je li to jedino što su Brida i Filipović pridonijeli formiranju *analitičkog* Odsjeka? Smatram da nije.

U Filipovićevu slučaju, poveznicu između njega i odobravanja da se progovori o legitimnosti filozofije znanosti, važnost čega kasnije ističe Festini, možda već treba tražiti u njegovu interesu za renesansnu filozofiju, no ta je poveznica daleko bolje podržana njegovim odnosom prema filozofiji znanosti. Kratko ću obrazložiti.

Razdoblje renesansne filozofije, ističe Festini, od svih Filipovićevih filozofskih interesa bilo mu je najbliže: »autentični filozofski interes i angažman

---

birana u to zvanje; u zvanje izvanredne profesorice birana je kad i Brida u zvanje redovite, 1972. godine (usp. Ćosić, »Djelatnici Filozofskog fakulteta od 1976. do 1996. godine«, p. 35; Festini, *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina*, korice; Vranjić Golub, »Festini, Heda«, p. 194).

⁶¹ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87.

⁶² Festini, »Dr Vladimir Filipović – profesor zagrebačkog Filozofskog fakulteta i Odsjeka za filozofiju u Zadru«, p. 208. Neke od godina koje navodi Festini nisu potpuno u skladu s već spomenutim podacima iz redova predavanja istoga razdoblja.

profesora Filipovića dolaze do izražaja u djelu *Filozofija renesanse*.⁶³ Pogleda li se, pak, što u tom pregledu renesansne filozofije Filipović piše, može se uočiti njegovo opetovano naglašavanje pozitivnih veza filozofije i znanosti. Primjere, da su »nova *prirodna znanost* i uz nju povezana nova *filozofija prirode* bili <...> odlučni faktori u razvitku renesansne filozofske misli« te da je u tom razdoblju »značenje cvata prirodnih nauka bilo <...> od presudnog značenja za progres«. ⁶⁴ Nekome tko uviđa važnu ulogu koju je prirodna znanost imala za razvoj tako važne epohe i tko ima izražen interes za tu epohu ni promišljanje suvremene znanosti u pozitivnom svjetlu i priznavanje njezina autoriteta – u okviru filozofije znanosti kao discipline – ne može biti strano. Javno pak progovaranje o legitimnosti takve discipline, i to iz znanosti naklonjene perspektive, upravo je točka s koje je, po Festiničinim riječima, započeo razvoj analitičke filozofije u Zadru, a i šire.

No i pored zaključivanja na Filipovićev interes za filozofiju znanosti preko njegova interesa za renesansnu filozofiju, čini se da možemo izravno detektirati njegovo zanimanje za tu disciplinu i njegovo pozitivno vrednovanje te discipline, kao i uloge znanosti za filozofiju općenito. U tu svrhu vrlo je koristan osvrt na Filipovića koji je ponudio Žarko Dadić. On naime ističe da među Filipovićevim brojnim interesima »treba svakako istaknuti i njegova nastojanja na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«. ⁶⁵ Kako bi to potkrijepio, Dadić analizira Filipovićevo izlaganje na konferenciji Hrvatskog prirodoslovnog društva 1975. godine u kojemu Filipović »ističe apsurdnost izoliranja prirodnih znanosti od filozofije«. ⁶⁶ Uz ostalo Filipović tada piše (citira Dadić):

»Prirodnoznanstvena, a s njima vezana tehnička otkrića, bez jasnih zadataka i ideala drugim riječima znanosti bez filozofije našle bi se na bespuću i ne bi bile povezane s nužnim progresom prema budućnosti, kojega bi alternativa vodila do ništavila. Prirodne znanosti i filozofija ne mogu se u izoliranosti razvijati prema zadacima koji pred njima stoje.«⁶⁷

⁶³ Festini, »Dr Vladimir Filipović – profesor zagrebačkog Filozofskog fakulteta i Odsjeka za filozofiju u Zadru«, p. 207.

⁶⁴ Vladimir Filipović, *Filozofija renesanse*, četvrto izdanje (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1983), p. 48 i p. 57.

⁶⁵ Žarko Dadić, »Nastojanja Vladimira Filipovića na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 11/1–2 (1985), pp. 201–205.

⁶⁶ Dadić, »Nastojanja Vladimira Filipovića na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«, p. 202.

⁶⁷ Dadić, »Nastojanja Vladimira Filipovića na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«, p. 203. Zanimljivo je da Festini u predgovoru Abbagnanovoj knjizi ističe kao značajno Abbagnanovo shvaćanje odnosa filozofije i znanosti koje je vrlo slično ovom Filipovićevu (usp. »Filozofija pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana«, p. 21).

Dakle, premda se isprva stječe dojam da se Filipović zalaže tek za jedno-smjernu važnost filozofije za znanost, njegov je konačni zaključak da je važnost obostrana te da filozofija treba uvažavati uvide znanosti, a ne se tek negativno-kritički postavljati spram njih. Upravo je to jedna od bitnih odlika i pristupa znanosti iz analitičke perspektive kakav je njegovala Festini.

Uz takvo promišljanje odnosa filozofije i prirodnih znanosti značajan je i Filipovićev višegodišnji angažman na poslijediplomskom sveučilišnom studiju *Filozofija znanosti* u Dubrovniku koji su pohađali i filozofi i prirodoznanstvenici.⁶⁸ Vezano uz to potonje, značajan je i Filipovićev zaključak izlaganja na konferenciji 1975, naime, da u istraživanje dodirnih točaka filozofije i prirodnih znanosti nisu privilegirani ni filozofi ni prirodoznanstvenici, već da se tome treba pristupiti zajednički s oba stajališta.⁶⁹ Taj Filipovićev zaključak vodi nas do drugog prešućenog aktera – Marije Bride.

Teško da se Mariju Bridu može prikazati kao nezainteresiranu promatračicu zaokupljenu svojim interesima, a koji se zbog njezine pasivnosti nisu kosili s razvojem i profiliranjem ostatka zadarskog Odsjeka. Na početku ovog teksta, vidjeli smo, Jutronic ističe da je za razvoj analitičke filozofije u Zadru bilo značajno i to da je »[p]olovinom osamdesetih godina uvedena <...> i matematika kao drugi glavni predmet uz filozofiju čime se pokrenulo intenzivnije bavljenje matematičkom logikom i filozofijom znanosti«. ⁷⁰ Čini se, međutim, da datiranje omogućenog kombiniranja studijskih grupa filozofije i matematike u Zadru koje spominje Jutronic nije najpreciznije. Još 1990. Festini je govorila o tome, premda u pogledu točnog datiranja nije bila najjasnija:

»Osim usvajanja otvorenog odnosa prema znanostima, za analitičku je [o]rijentaciju od odsudnog značenja bilo i ovladavanje logičkom tehnikom. U tu su se svrhu 1970. godine u nastavu počele uvoditi matematička logika i semantika, 1975. godine filozofija jezika, a od posebnog je značaja bilo uvođenje, uz filozofiju, jednogeneracijskog studija matematike <...>«. ⁷¹

⁶⁸ Dadić, »Nastojanja Vladimira Filipovića na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«, p. 204. Angažman na tom poslijediplomskom studiju pak Filipovića donekle povezuje i s ranije spomenutim zagrebačkim Zavodom, iz čega se, čini mi se, može zaključiti da je u Hrvatskoj 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća među filozofima i znanstvenicima postojao izražen interes za filozofiju znanosti i srodne teme, a kojega je kod Festini naglašena analitička orijentacija bila tek jedan dio.

⁶⁹ Dadić, »Nastojanja Vladimira Filipovića na zbližavanju filozofije i prirodnih znanosti«, p. 203.

⁷⁰ Jutronic-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«, p. 585.

⁷¹ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 87.

Nešto kasnije od Jutronićina prikaza razvoja analitičke filozofije u Zadru, osvrćući se na istu stvar, Festini preciznije piše:

»Uspjesi [analitičke filozofije] zadarskog kruga bili su značajni, jer se od 1970. godine uvode u nastavu tipične analitičke discipline, kao što su *matematička logika i semantika, filozofija znanosti i filozofija jezika*, a 1974. godine i sama matematika u sklopu filozofskog studija.«⁷²

Ovo potonje svjedočanstvo zanimljivo je zbog nekoliko stvari.

Prvo, treba se prisjetiti da su se, prema Festiničinim riječima, u prvoj polovici 1970-ih već izvodile »tipične analitičke discipline«, a za pretpostaviti je da se to nastavilo i po Miščevićevu dolasku na Odsjek 1975. godine. Pitanje je onda, kako je to moguće a da on nije bio upoznat s filozofima poput Quinea ili Wittgensteina te matematičkom logikom. Prema već spomenutim svjedočanstvima Miščevića i Festini može se zaključiti da je u prvim godinama na zadarskom Odsjeku Miščević filozofskom orijentacijom bio bliži Bridi nego Festini. Ta pretpostavka u skladu je s popisom kolegija u kojima je on kao predavač u Zadru sudjelovao. Naime, uz kolegije iz tipično analitičkih disciplina – Filozofije jezika i Logike – navodi se da je predavao i Marksizam, Ontologiju te Povijest filozofije.⁷³ Nije nažalost navedeno u kojem je razdoblju što predavao. Drugo, dotično je svjedočanstvo zanimljivo jer pokazuje da je kombinirani studij filozofije i matematike došao desetak godina ranije nego što u svom tekstu sugerira Jutronić. Ako je u kronološkoj rekonstrukciji vjerovati Festini, a ne Jutronić, kombiniranje filozofije i matematike omogućeno je još u vrijeme pročelničkog mandata Marije Brides (umirovljene 1982), u vrijeme kada se na Katedri (tj. Odsjeku) već predavala filozofija znanosti i neki drugi analitički orijentirani predmeti.⁷⁴ No kakvu bi ulogu ili interes u tome mogla imati Brides (osim ranije spomenutog antiheideggerovskog stava) čija se filozofska istraživanja ni na koji način ne poklapaju s tim temama?⁷⁵

⁷² Heda Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 93. Discipline koje u dva potonja citata spominje Festini, međutim, nisu formalno evidentirane u nastavnome planu za tu godinu u vidu istoimenih kolegija; dakle, izvodilo ih se pod kolegijima Logika, Ontologija ili Teorija spoznaje (usp. *Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1970–1971*, p. xxv-6).

⁷³ Čosić, »Djelatnici Filozofskog fakulteta od 1976. do 1996. godine«, p. 42.

⁷⁴ U elektroničkoj prepisci oko ovog pitanja s profesoricom Dunjom Jutronić ona je izrazila mišljenje da je Festini preciznija od nje u detektiranju početka mogućeg studijskog kombiniranja filozofije i matematike. Do zaključenja ovoga rada nisam uspio pronaći dokument koji bi navedeno podržao ili osporio.

⁷⁵ Jedini meni poznat izuzetak mogao bi biti Bridin tekst »Transcendentalna dimenzija znanosti«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 16/7 (1976/1977), pp. 7–20, no teško da bi se taj članak moglo povezati s analitičkom filozofijom znanosti.

Brida je iz biografske perspektive dosad bila obrađena više puta i temeljem toga o njezinu životu i akademskom putu dosta se zna.⁷⁶ No jedna stvar prošla je nezabilježena u svim dosadašnjim osvrtima, a koju smatram bitnom za gornji razvoj događaja u Zadru jer ukazuje na Bridin odnos prema (prirodnim) znanostima. Sve što se iz dosad objavljenih osvrtu o tom pitanju može doznati prilično je općenito. Schiffler tek napominje da je Brida proučavala »različite modaliteta odnosa prirode, svijeta i čovjeka, antitetičke odnose prirode i tehnike, odnos prirode i znanosti«; Zenko, nešto konkretnije, da je od oca liječnika »primila <...> zadivljenost prema prirodi te smisao za prirodne znanosti« i da su to »klince njezina kasnije kultiviranoga <...> respektiranja prirodoslovnih istraživanja«.⁷⁷ No ni Schiffler ni Zenko te tvrdnje ne potkrepljuju konkretnim poveznicama s Bridinim filozofskim ili, općenitije, akademskim djelovanjem. Što bi konkretnije Bridu povežalo s legitimiranjem filozofije znanosti na zadrarskoj Katedri (Odsjeku), mogućnošću kombinirana studiranja filozofije i matematike i sl., a važnost kojih za razvoj analitičke filozofije u Zadru ističu i Festini i Jutronic?

Brida je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirala filozofiju 1935., a zatim je i doktorirala dvije godine kasnije. No ona svoj studij u Zagrebu 1930., a što je do sad ostalo nepoznato, nije započela kao studentica filozofije. O tome jasno svjedoče njezini dokumenti sačuvani u Arhivu zagrebačkoga Filozofskog fakulteta.⁷⁸ Godine 1930. Brida je upisala I. grupu predmeta koja se sastojala od *Teorijske matematike* kao glavnog stručnog predmeta (= razdio A), *Racionalne mehanike i teorijske fizike* kao stručnog predmeta (= razdio B) te *Experimentalne fizike* kao pomoćnog predmeta (= razdio C) te je u lipnju 1932. polagala pred komisijom Stanko Hondl i Ladislav Stjepanek razdio C. No do veljače 1933. Brida se prebacila u XXVIII. grupu koja je za glavni stručni predmet imala *Povijest filozofije, spoznajnu teoriju, logiku, psihologiju*, za stručni predmet *Etiku i estetiku*, a za pomoćni *Osnove više matematike*, a koji je i polagala u veljači 1933. pred komisijom Vladimir Varićak i Albert Bazala.

⁷⁶ Za detaljan popis i biografski orijentiranih radova o Bridi te daljnji prikaz njezine biografije vidi Dušan Dožudić, »Marija Brida: biografski osvrt«, rukopis u pripremi.

⁷⁷ Ljerka Schiffler, »In memoriam Marija Brida (1912–1993)«, *Filozofska istraživanja* 49(2), pp. 263–266, p. 263; Zenko, »In memoriam Maria Brida – Filozofkinja humanističkog osvjeđenja (1912–1993)«, p. 5.

⁷⁸ Radi se o »nacionalima« (upisnim semestralnim listovima) iz razdoblja 1930–1935, dokumentima vezanima za njezine diplomske ispite razdjelâ C, B i A (1932–1935) te dokumentima vezanima za njezin doktorski ispit (1937) pohranjenima u Arhivu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Za više detalja, vidi Dožudić, »Marija Brida: biografski osvrt«. Detalji u nastavku ovog odjeljka preuzeti su iz tog rukopisa.

Što se točno Bridi dogodilo u razdoblju između 1930. i 1933., a što je dovelo do njezine promjene studijske grupe, mogu tek nagađati. Njeni »nacionalni« pokazuju da je uz predmete iz matematike i fizike prvih godina studiranja slušala i nekoliko predmeta iz filozofije, psihologije i pedagogije (kod Bazale, Matičevića, Bujasa i Vuk-Pavlovića). To ju je, pretpostavljam, toliko zainteresiralo i zaokupilo da se sa studija matematike i fizike prebacila na studij filozofije i matematike. Negdje u tom drugom razdoblju njezina studiranja Brida je sebi najrodnijim prepoznala Vuk-Pavlovića kod kojega je na koncu i doktorirala 1937. Dakle, u razdoblju od 1930. do 1935. Brida je i sama studirala filozofiju u kombinaciji s matematikom i fizikom, pa takvo kombiniranje disciplina ne samo da joj nije bilo strano, već joj je bilo vrlo poznato te, pretpostavljam, privlačno i poželjno premda nije ostalo kao jedna od tema u njezinu daljnjem filozofskom radu. *Takva* saveznica, zajedno s Filipovićem, bila je neprocjenjiva u (p)okretanju studija u analitičkom, prirodnim znanostima naklonjenom smjeru. Koliko naklonjenom, dobro se vidi iz opisa interesa zadarskih filozofa tijekom 1980-ih koji je ponudila Dunja Jutronic. Napominjući prvo, općenito, da »[analitički] orijentirani filozofi uzimaju dostignuća znanosti mnogo ozbiljnije nego filozofi drugih orijentacija«, Jutronic zaključuje da se i zadarski analitičari »trude da daju što bolja rješenja u dosluhu s dostignućima znanosti«. ⁷⁹

Novi obrat?

Tijek Festinićinih istraživačkih interesa od početka 1990-ih naovamo vidno se promijenio. Kao da je razaranjem »Zadarskog analitičkog kruga« i objavljivanjem knjige o Wittgensteinu iščezao i njezin interes za teme koje su je zaokupljale 1970-ih i 1980-ih godina. Tome je zasigurno pridonijelo i intenzivnije poticanje istraživanja hrvatske filozofije 1990-ih, a što je Festini bila bliska problematika još od njezine suradnje s Institutom za filozofiju u Zagrebu u prvoj polovici 1970-ih, a i ranije.⁸⁰ No glavni je krivac zasigurno nagla promjena situacije na zadarskom Odsjeku za filozofiju početkom 1990-ih i Festinićino uranjenje umirovljenje.⁸¹ Da je situacija u zadarskom Odsjeku tada

⁷⁹ Jutronic-Tihomirović, »Novija analitička filozofija u Hrvatskoj«, p. 586 i p. 590. Dodatne opaske o tome mogu se pronaći i u Berčić, »Razvoj filozofije u Rijeci«.

⁸⁰ Za više detalja o Festinićinoj suradnji s Institutom za filozofiju u Zagrebu vidi Skuhala Karasman i Martinović, »In memoriam Heda Festini (1928–2018)« te Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman, »Suradnja Hede Festini s Institutom za filozofiju i časopisom *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*«, članak objavljen u ovom broju *Priloga*.

⁸¹ O tome vidi Berčić, »Razvoj filozofije u Rijeci«, p. 67, Dunja Jutronic, »Je li jezična sposobnost izvor jezičnih intuicija?«, u: Petar Bojanić i Snježana Prijjić-Samaržija (ur.), *Nenad Mišćević – sva lica filozofije* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2012), pp.

ostala nepromijenjena u odnosu na 1980-e, to bi se zasigurno odrazilo i na izbor Festinićinih tema u tome razdoblju, i kasnije. No kako je »Zadarski analitički krug« razoren te se djelovanje velikog broja njegovih članova nastavilo u više neformalnim okvirima u Rijeci sve do osnutka Filozofskog odsjeka pri riječkom Filozofskom fakultetu 1998. godine, i Festini je dobila priliku okrenuti se ili pak vratiti drugim temama. Iz toga se možda može iščitati i da joj *problematika* kojoj je bila posvećena petnaestak godina svoga ključnog analitičkog razdoblja i nije bila toliko bliska koliko je na nju bila usmjerena usred sudjelovanja u radu Zadarskog analitičkog kruga, a čiji je »glavni *spiritus movens*«, kako ističe Jutronić, a i sama Festini, zapravo bio Nenad Mišćević. Međutim, premda njezina analitička orijentacija nije više toliko vidljiva u temama njezinih publikacija, sudionici riječkih analitičkih zbivanja 1990-ih svjedoče o njezinoj čvrstoj podršci u njihovu djelovanju tih godina.⁸²

Teme koje su Festini zaokupljale posljednjih dvadeset i pet godina njezina rada nisu za nju bile potpuno nove. Kako u slučaju istraživanja hrvatske filozofske baštine, tako i u slučaju uz to nevezanih istraživanja uočava se njezin povratak temama čije je istraživanje započela prije svoje izražene analitičke faze, naime, još 1960-ih i 1970-ih. Evo nekoliko primjera.

Prvi objavljeni filozofski rad Hede Festini bio je »Filozofski problem ne-svjesnog kod Đorđa Politea« (1960).⁸³ U razdoblju od 1993. do 2008. objavila je dvanaest studija o Jurju (Đorđu) Politeu te znatno prošireno izdanje njezine prve knjige, *Život i djelo Splitsanina Jurja Politea*.⁸⁴ Godine 1961. Festini je objavila svoj drugi članak, »Bošković u spoznaji kao ljudskoj djelatnosti«; jedan od njezinih posljednjih objavljenih radova bio je »Što je doista indukcija u

129–142, p. 129 b. 3, Jutronić, »My Journey with Michael Devitt«, pog. 2 te Mišćević, »Autobiografija«, p. 15.

⁸² Usp. Jutronić, »Uz temu: Perspektive analitičke filozofije«, p. 345. O Festinićinoj ulozi tih godina u Rijeci, posebno u vrijeme pokušaja gašenja riječkog Odsjeka za filozofiju, na konferenciji posvećenoj Hedi Festini 2023. govorio je Boran Berčić – istaknuti sudionik tih zbivanja.

⁸³ Objavljeno u *Zadarskoj reviji* 9/4 (1960), pp. 299–304. Za detalje o Festinićinu istraživanju hrvatske filozofske baštine vidi: Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman »Suradnja Hede Festini s Institutom za filozofiju i časopisom *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*« te Bernard Hostić, »Filozofsko stvaralaštvo Hede Festini«, oba rada objavljena u ovome broju *Priloga*; usp. i Skuhala Karasman i Martinović, »*In memoriam* Heda Festini (1928–2018)« te Ivana Skuhala Karasman i Luka Boršić, »Heda Festini's Contribution to the Research of Croatian Philosophical Heritage«, *Croatian Journal of Philosophy* 19/57 (2019), pp. 573–582.

⁸⁴ Heda Festini, *Život i djelo Splitsanina Jurja Politea*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2003. Od lipnja 1992. do kolovoza 1995. u Institutu za filozofiju u Zagrebu bila je i voditeljica projekta »Juraj Politeo, neobjavljeni radovi« (Skuhala Karasman i Martinović, »*In memoriam* Heda Festini (1928–2018)«, pp. 563–564).

Ruđera Boškovića?«. ⁸⁵ 1960-ih godina objavila je svega jednu recenziju knjige, one Vladimira Jankovića, *Slobodno vrijeme u suvremenoj teoriji i praksi* (1967); pitanja sporta i slobodnog vremena bit će teme koje će ju zaokupljati u nekoliko radova objavljenih posljednjih dvadesetak godina njezina djelovanja i po kojima će u tom razdoblju postati prepoznatljiva. ⁸⁶ 1960-ih objavila je nekoliko radova u kojima je istaknuto mjesto imala Deweyjeva filozofska misao; ⁸⁷ 2003–2004 napisala je nekoliko radova o Deweyju i prevela njegovu studiju iz političke filozofije. ⁸⁸ 1970-ih je pisala o Antunu Petriću i Albinu Nagyju; ⁸⁹ vratila im se i u naznačenome kasnijem razdoblju. ⁹⁰ Konačno, 1960-ih i 1970-ih posvetila je dosta pozornosti Marxu i marksističkim pitanjima, kritički i iz analitičke perspektive, kako je sama kasnije isticala; ⁹¹ i to su teme koje su je zaokupljale u posljednjem razdoblju života. ⁹²

Primjera kakvi su spomenuti u prethodnom odlomku ima još. Postoji dakle svojevrstan luk između Festinićinih ranih filozofskih interesa i njezinih kasnih filozofskih interesa te »premošćeno« razdoblje intenzivnog bavljenja analitičkom filozofijom koje se uglavnom poklapa s njezinim angažmanom na zadarskom Filozofskom odsjeku. To naravno ne znači da je u svojim kasnijim

⁸⁵ Prvi je članak objavljen u *Zadarskoj reviji* 10/6 (1961), pp. 479–482, drugi u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43/2 (2017), pp. 417–436.

⁸⁶ Npr. »Slobodno vrijeme i rekreativni šport«, *Filozofska istraživanja* 29/3 (2009), pp. 443–448; »Ethics and Sport« *Jahr* 2/3 (2011), pp. 311–317. Više o tom dijelu Festinićina filozofskog opusa vidi u članku Tomislava Dretara, »Heda Festini i filozofija sporta« objavljenom u ovome broju *Priloga*.

⁸⁷ Primjerice, »Pretpostavke logike i mogućnosti reforme s pozicija pozitivnog egzistencijalizma«, *Filozofija* 9/2 (1965), pp. 177–190 i »Filozofija pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana«.

⁸⁸ »Pogovor« u: John Dewey, *Liberalizam i društvena akcija*, prev. Heda Festini (Zagreb: KruZak, 2004), pp. 91–97; »Dewey o društvu i akciji«, *Filozofska istraživanja* 24/2 (2004), pp. 399–406; »The Contemporary Relevance of Dewey's Social Liberalism«, *Synthesis Philosophica* 25/1 (2010), pp. 57–64.

⁸⁹ »Konceptija slobode Antuna Petrića«, *Zadarska revija*, 19/1–2 (1970), pp. 133–138; »Logistika trogirana Albina Nada«.

⁹⁰ *Antun Petrić, filozof iz Komiže* (Split: Književni krug, 1992); »Juraj Politeo i Albin Nađ, prethodnici Einsteina?!«, *Filozofska istraživanja* 26/3 (2006), pp. 585–593.

⁹¹ Primjerice, »Karl Marx, filozof prakse«, *Zadarska revija* 17/6 (1968), pp. 454–458; »Marxsova konceptija znanosti o čovjeku«, *Zadarska revija* 18/6 (1969), pp. 677–682; »Instrumentalistička teorija o jeziku i Karl Marx«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 11 (1972–1973), pp. 225–248; »Marxova metoda istraživanja«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12 (1973–1974), pp. 189–203.

⁹² Primjerice, »John Bellamy Foster on Marx's Ecology«, *The Holistic Approach to Environment* 6/3 (2016), pp. 119–125 i »Karl Marx: prirodna povijest (ekologija)«, *Jahr* 7/1 (2016), pp. 45–54.

radovima napustila analitički pristup, već samo da teme više nisu bile toliko stereotipno analitičke i, za razliku od onih koje je obrađivala osamdesetih godina, više nisu bile u središtu interesa širih analitičkih kretanja toga razdoblja. Kasnije je Festini posebno pazila da upravo vjernost analitičkom pristupu istakne u odnosu na njezino istraživanje hrvatske filozofske baštine. Nabrajajući 1990. analitičke discipline i teme kojima se u sklopu »Zadarskoga kruga« njegovi članovi bave, zaključuje:

»No pri tome ne treba zaboraviti da se i u pristupima filozofima iz hrvatske filozofske baštine uvijek polazilo i još se polazi iz analitičke perspektive.«⁹³

Tu Festini zapravo govori o sebi jer, koliko mi je poznato, drugi akteri »Zadarskoga kruga« tom se problematikom nisu posebno bavili.⁹⁴ Svoj pak pregled analitičke filozofije u Hrvatskoj iz 1998. Festini zaključuje ovako:

»Sve u svemu, valja zaključiti, da svakako treba nastaviti s tim radom što je moguće više u ekstenzitetu i intenzitetu, jer je zapravo to [naime, analitička orijentacija] bila orijentacija koja je najprije otvorila vrata naše filozofije u svijet. Isto tako, ne treba gubiti iz vida da se nerijetko i naša filozofska baština prikazivala polazeći s analitičke orijentacijske točke gledišta, te upravo tim nastojanjima treba zahvaliti da se počelo prikazivati našu filozofiju u Dalmaciji u 19. stoljeću.«⁹⁵

To u *In memoriam* Festini ističe i Hrvoje Jurić i to ne samo u odnosu na istraživanje hrvatske filozofske baštine, a slično čini i Mišćević kad piše da je »Heda bila čitala Petrića iz suvremene, čak očito analitičke perspektive.«⁹⁶

Autor kojemu se, kako se čini, nakon 1971. godine Festini nije vratila bio je Nicola Abbagnano, premda je 1965. doktorirala na temi njegova pozitivnog egzistencijalizma te u sljedeće dvije godine prevela zbirku njegovih tekstova *Mogućnost i sloboda* popraćenu vlastitom opširnijom studijom.⁹⁷ Prva pomisao

⁹³ Festini, »Analitička filozofija zadarskog kruga, p. 88.

⁹⁴ Izuzetak je Nenad Mišćević koji se sredinom 1980-ih bavio i ontologijom Pavla Vuk-Pavlovića, zastupajući tezu da je Vuk-Pavlović vezan uz analitičku tradiciju kad se uzme u obzir da mu se ontologija nadovezuje na Meinongovu, a da je pak Meinongova realistička ontologija bliska suvremenim analitičkim stajalištima. No taj je rad objavio tek 1999. godine (usp. Nenad Mišćević, »Ontologija Pavla Vuk-Pavlovića: Vukova kritika spoznajnoteorijskog polazišta«, *Filozofska istraživanja* 19/3 (1999), pp. 445–451). Mišćević je 1970. objavio i članak »Filozofija odgoja Pavla Vuk-Pavlovića«, *Kolo* 2 (1970), pp. 191–195, no on je očito nastao u njegovoj predanalitičkoj fazi.

⁹⁵ Festini, »Analitička filozofija u nas«, p. 96.

⁹⁶ Hrvoje Jurić, »Heda Festini (1928.–2018.)«; Mišćević, »Constructing a Happy City-State«, p. 585.

⁹⁷ Festini, *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*; Nikola Abanjan, *Mogućnost i sloboda* (Beograd: Nolit, 1967); predgovor Hede Festini, »Filozofija

mogla bi biti, a moja je i bila, da to i ne iznenađuje jer se okretanje od bavljenja Abbagnanom poklapa s jačanjem njezina interesa za analitičke teme kojima se egzistencijalizam čini prilično stran. Heidegger, Sartre i srodni im autori nisu nešto što bismo očekivali pronaći u radovima nekoga zainteresiranoga za Wittgensteinov(sk)u semantiku, autore poput Dummetta ili Hintikke i sl. No je li to baš tako?

Situacija s razdobljem Festiničina djelovanja od sredine 1970-ih godina naovamo prilično je transparentna i lako iščitljiva iz njezinih objavljenih radova u tome razdoblju. Ono što je zasigurno manje jasno i što teško da se letimičnim pogledom na Festiničinu bibliografiju može iščitati, njezino je vidno okretanje analitičkoj filozofiji 1970-ih. Struktura i razvoj njezinih filozofskih interesa, tj. objavljenih radova, ne mogu biti slučajni. Nešto je moralo dovesti do njezina interesa za analitičku filozofiju koji se počeo manifestirati u njezinim radovima od sredine 1970-ih, baš kao što je nešto dovelo i do njezina napuštanja analitičkih tema i vraćanju ranijim interesima početkom 1990-ih. Kako je do toga došlo? Kako je netko tko je u Zagrebu studirao filozofiju 1940-ih i 1950-ih i tko je u »profesionalnu« filozofiju na istome mjestu ušao 1960-ih, tko se tih godina prvenstveno bavio Nicolom Abbagnanom, egzistencijalizmom, marksizmom i hrvatskom filozofijom došao do Wittgensteina, Dummetta, Hintikke, Katza i općenito analitičke filozofije?

Zanimljiv je odabir izraza koji se pojavljuju u Festiničinim kasnijim tekstovima kada govori o analitičkoj filozofiji ili analitičkim filozofima, prije svega izraz »neopozitivizam«. Današnjem analitičkom filozofu – konkretno, meni – taj izraz vrlo je neuobičajen i nepoznat, dovoljno nepoznat da trebam potražiti što bi točno značio. U novijim referentnim izdanjima ne može ga se ni pronaći. To navodi na zaključak da se on u Festiničinu diskursu ukorijenio još 1960-ih i 1970-ih godina kada je započinjala svoje istraživanje analitičke filozofije te da ju je nastavio pratiti otada. Izraz »neopozitivizam« se pojavljuje u njezinoj disertaciji o Abbagnanu iz 1964. kao i u srodnoj studiji o Abbagnanu iz 1967. godine. Nalazimo ga i u njezinu osvrtu na aktualnost analitičke filozofije 1997. godine. Slijedom toga, izraz »neopozitivizam« treba potražiti u starijim referentnim analitičkim izdanjima.

U Edwardsovoj *Encyclopedia of Philosophy* objavljenoj 1967. godine nema zasebne natuknice »Neopositivism«, no postoji natuknica »Positivism«, a zaključni odlomak te natuknice osvrće se upravo na neopozitivizam. Tu su

---

pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana«, pp. 9–45. Za druge Festiničine radove o Abbagnanu, usp. njezinu bibliografiju u ovom broju *Priloga*. Posljednji Festiničin rad o Abbagnanu recenzija je njegove knjige *Per o contro l'uomo* koju je objavila u časopisu *Politicka misao* 1971.

kao predstavnici neopozitivizma istaknuti (rani) Wittgenstein, Carnap, Schlick, Reichenbach, Frank i općenito logički pozitivisti, a osvrst se zaključuje konstatacijama da je za neopozitivizam ključan naglasak na logici i jeziku, na analizi logičkih i matematičkih načela, na razjašnjavanju pojmova te značenja riječi. Dakle, ne samo da se ovdje neopozitivizam izjednačuje s (barem prvom fazom) analitičke filozofije, razdobljem prije Drugog svjetskog rata, o kojemu kasnije piše Festini, već je autor te natuknice sam Nicola Abbagnano.⁹⁸ Festiničino shvaćanje analitičke filozofije dobro se uklapa u ovakav prikaz neopozitivizma.

Ne znam je li i u kojoj mjeri to zanimljivo i iznenađujuće – Abbagnano, egzistencijalist, pa da piše o neopozitivizmu i analitičkoj filozofiji i to u pozitivnom svjetlu. Vezu Abbagnana i neopozitivizma istaknula je iste te godine i Festini u svojoj uvodnoj studiji uz prijevod njegove knjige.⁹⁹ S obzirom na taj uvid o vezi Abbagnana i neopozitivizma, prirodno je provjeriti može li se što u Edwardsovoj enciklopediji pronaći i o Abbagnanu. – Može, oveća natuknica o njemu otkriva daljnje za ovaj rad zanimljive stvari.¹⁰⁰ Naime, dok se iz Festiničinih radova može tek zaključiti da je Abbagnano imao nekakve veze s neopozitivizmom, ovdje se stvar postavlja nešto drugačije:

»Posljednjih godina Abbagnano je počeo karakterizirati ono što je živo u suvremenoj filozofiji kao ‘novo prosvjetiteljstvo’ te je otvoreno istaknuo svoje sklonosti neopozitivističkom i neonaturalističkom pokretu u angloameričkom svijetu. Kao rezultat toga razvio je empiristička i naturalistička ograničenja u svom egzistencijalizmu, naglašavajući metodološke poveznice između mogućnosti kao generičkog kriterija egzistencije i provjerljivosti kao specifičnog kriterija u znanstvenom istraživanju. Ta ‘preobrazba’ egzistencijalizma u znanstvenu metodologiju <...>.¹⁰¹

U nedostatku drugih svjedočanstava o tome, prirodno mi je zaključiti da je Festini u analitičku filozofiju ušla posredstvom Abbagnana, negdje između 1967. i 1975, naime, godine kada objavljuje svoju opširnu studiju o Albinu Nagyju u kojoj pokazuje odličnu upoznatost s analitičkom filozofskom tradicijom (usp. raniju bilješku 53).

⁹⁸ Nicola Abbagnano, »Positivism«, u: Paul Edwards (ur.), *The Encyclopedia of Philosophy* Vol. 6 (New York: Macmillan Publishing Co. Inc. & The Free Press, 1967), pp. 414–419. na p. 419.

⁹⁹ Festini, »Filozofija pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana«, p. 10 i p. 44. Slično je ranije pisala i u disertaciji (Festini, *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*, pp. 72–77).

¹⁰⁰ Patrick Romanell, »Abbagnano, Nicola«, u: Paul Edwards (ur.), *The Encyclopedia of Philosophy* Vol. 1 (New York: Macmillan Publishing Co. Inc. & The Free Press, 1967), pp. 1–2.

¹⁰¹ Romanell, »Abbagnano, Nicola«, p. 2.

Enciklopedijska natuknica o Abbagnanu zanimljiva je zbog još nečega. U njoj se, naime, može pročitati i sljedeće:

»<...> premda je [Abbagnano] u suglasju s tezom kasnijeg Wittgensteina da značenje riječi ovisi o njihovoj upotrebi, ističe da predvodnik analitičkog pokreta nije uspio ponuditi filozofsku analizu samog pojma upotrebe.«¹⁰²

Pogleda li se pak Festiničine radove o Wittgensteinu i wittgensteinovskim temama (usp. raniji odjeljak 2), može se uočiti da u njima dominiraju upravo razmatranja problema upotrebe i pitanja kakvu se semantičku koncepciju može izgraditi na tom pojmu. Prirodno je stoga zaključiti da je Abbagnano zacrtao ne samo Festiničin interes za analitičku filozofiju općenito, već joj je na neki način nametnuo i filozofski problem koji će je zaokupljati idućih dvadesetak godina njezina filozofskog djelovanja.

Zaključne napomene

Prisjećajući se Hede Festini, Berislav Marušić primjećuje da je ona »iskoristila <...> prilike koje su joj se ponudile, i napravila <...> najviše što se moglo napraviti«, da je »[v]jerojatno najznačajniji Hedin doprinos <...> njeno poticanje generacija hrvatskih filozofa« te, konačno, da je »Heda <...> bila ispred svog vremena.«¹⁰³ S tim su se u svojim spomenutim radovima složili i Berčić, Jutronić i Miščević. Heda Festini doista je uspješno uhvatila korak s ondašnjim analitičkim kretanjima, a što jasno pokazuju teme koje je u svojim radovima obrađivala, konferencije koje je posjećivala i filozofi s kojima je bila u doticaju. Prije svega, dakle, Festini je bila ispred svog *prostora*.

U godinama njezina filozofskog profiliranja, a to su kasne 1960-e, nije bilo mnogo domaćih autora u kojima bi Festini mogla pronaći analitički upućene, a kamo li analitički orijentirane sugovornike, posebno ne u Hrvatskoj. Dva su imena koja iz tog razdoblja padaju na pamet Gajo Petrović i Edo Pivčević, oba 1950-ih usmjeravana od istoga mentora – Alfreda Ayera.¹⁰⁴ Ayer je ujedno i jedini analitički filozof kojeg Festini (kratko) razmatra u svojoj disertaciji.¹⁰⁵ No dok je Pivčević svoju analitičku orijentaciju i karijeru nakon (drugog) doktorata u

¹⁰² Romanell, »Abbagnano, Nicola«, p. 2.

¹⁰³ Marušić, *Beskrajna ljubav*, pp. 7–8 i 11.

¹⁰⁴ Koncem 1950-ih i početkom 1960-ih interes za analitičke teme i autore imao je i Ivan Kuvačić, no taj je interes do sredine 1960-ih, čini se, potpuno iščezao (usp. Ivan Kuvačić, *Filozofija Georgea Edwarda Moorea* (Zagreb: Naprijed, 1961) te *Sjećanja* (Zagreb: Razlog, 2008), pp. 34–35).

¹⁰⁵ Festini, *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*, pp. 88–94.

Londonu 1962. godine razvijao u Bristolu,¹⁰⁶ Petrović, dijelom svojevóljno a dijelom i ne, takvim smjerom nikada nije krenuo.¹⁰⁷ Domaći sugovornici Festini stoga nisu bili analitički orijentirani filozofi već (što se iščitava i iz njezinih kasnijih osvrtâ) filozofi otvoreni i za takvu perspektivu, prije svega Filipović, a onda i Brida, prvi već kao mentor, a druga kao kolegica s Katedre, tj. Odsjeka. Upravo u odnosu na Filipovića, Bridu i novopokrenuti studij filozofije u Zadru potvrđuje se Marušićevo prvo opažanje o iskorištavanju ponuđenih (akademskih) prilika. To iskorištavanje, međutim, nije bilo usmjereno na vlastiti probitak.

S čvrstom institucijskom podrškom za svoje djelovanje i usmjerenje, Festini je u Zadru započela uspješnu analitičku priču u koju su se s vremenom uključili mnogi danas eminentni analitički orijentirani filozofi koje sada, uslijed spleta sretnih i nesretnih okolnosti, češće povezujemo s Rijekom nego sa Zadrom.¹⁰⁸ No za mnoge od njih Zadar je ostao prva analitička postaja. Festini je, kako u ranijem citatu primjećuje Jutronić, »u Zadru pokušala, i na kraju uspjela, stvoriti analitički orijentiran Odsjek za filozofiju«. U tome se, smatram, očituje njezina najveća filozofska zasluga, ali i činjenica da je bila ispred svog prostora – ispred okruženja u kojemu se zatekla 1960-ih i 1970-ih godina i u kojemu je s vremenom uspjela ishoditi barem desetljeće analitičke idile s pogledom na zadarsku rivu i otok Ugljan.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Usp. Stipe Kutleša, »In memoriam Edo Pivčević (1931–2021)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 47(2), pp. 479–485 i Marinko Šišak, *Filozof i zavičaj: Razgovori s Edom Pivčevićem* (Zagreb: ArTresor naklada, 2004), p. 81.

¹⁰⁷ Asija Petrović se kasnije o Gaji Petroviću prisjetila: »Zanimanje za anglo-američku filozofsku misao [kod njega] je jačalo. / Školske godine 1956/57. ponudio mu je engleski filozof Alfred J. Ayer nacionalnu stipendiju – dvije godine na fakultetu u Londonu, pod njegovim mentorstvom, nakon čega bi uslijedila obrana doktorske teze. Međutim, bez obzira na to što je za dva semestra u Londonu uspješno ispunio sve uvjete, nakon prve godine odsustvovanja matični fakultet, tj. Fakultetsko vijeće, nije odobrilo dopust za drugu, završnu godinu. Pala je i za ovu sredinu karakteristična primjedba: 'Pa što će mu engleski doktorat kad već ima naš!' Teme i područja doktorskih teza bili su sasvim različiti – engleski je bio iz analitičke filozofije!« (»Prijesjećanja«, u Gvozden Flego, *Zbilja i kritika: Posvećeno Gaji Petroviću* (Zagreb: Antibarbarus, 2001), pp. I–IX, na p. IV). Petrovićevi interesi za analitičku filozofiju vidljivi su u njegovima autorskim i uredničkim radovima koji se tiču tema iz epistemologije i filozofije logike i matematike te autora poput Wittgensteina, Russella i Ayera (usp. njegovu bibliografiju u Gvozden Flego, *Zbilja i kritika: Posvećeno Gaji Petroviću* (Zagreb: Antibarbarus, 2001), pp. 323–337).

¹⁰⁸ Za detaljan popis aktera, razdoblje njihova zaposlenja u Zadru i njihov nastavni angažman vidi Vrančić, »Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976« i Ćosić, »Djelatnici Filozofskog fakulteta od 1976. do 1996. godine«.

¹⁰⁹ Dijelovi ovog rada izloženi su na konferenciji *Heda Festini – filozofska traženja* (Institut za filozofiju, Zagreb, 17. studenoga 2023). Zahvaljujem se sudionicima konferencije na korisnim opaskama. Zahvaljujem se na pomoći i komentiranju rukopisa i Boranu Berčiću, Tomislavu Bracanoviću, Dunji Jutronić, Borisu Kožnjaku, Berislavu Marušiću, Nevenu Sesardiću, kao i

Postskriptum

Ovaj članak već je prošao recenzentski postupak, bio prihvaćen za objavljivanje te prelomljen za drugi broj *Priloga* u 2024. kad je 11. svibnja došla vijest o nenadanoj smrti profesora Nenada Miščevića, izrazito važnog aktera i događaja kojima se bavim u ovome članku. Povodom toga u samome tekstu nisu učinjene nikakve posebne preinake, no iskoristio bih mogućnost dodavanja ovog odjeljka da izrazim svoju zahvalnost profesoru Miščeviću ne samo na podršci i ohrabrenju proteklih dvadesetak godina, kakvo je dobro poznato mnogim generacijama domaćih analitičara, već i za barem načelnu podršku ovome članku. Ime profesora Miševića ne stoji u njegovoj završnoj zahvali niti mi se njegovo naknadno dodavanje u tu zahvalu činilo ispravnim budući da on članku nije pridonio konkretnim komentarima ranijih verzija rukopisa, kao što su to učinili drugi u bilješci navedeni kolege i prijatelji. No jest pružio načelnu podršku njegovu objavljivanju. Kada je tekst u ožujku ove godine bio dovršen i poslan u *Priloge*, paralelno sam ga poslao i nekima od aktera kojima se u njemu bavim, uz ostale i profesoru Miščeviću. Profesor je kroz sat vremena na moj email odgovorio, zahvalivši se na poslanom tekstu, a zatim se kroz petnaestak minuta ponovno javio zanimajući se hoće li tekst negdje izaći. Pojasnio sam svoj plan za objavljivanje, na što je kratko odgovorio »super!«. Ne mogu biti siguran je li profesor tekst tom prilikom ili narednih dana sadržajno pogledao i, ako jest, u kojoj mjeri i koliko pažljivo, no iz njegova brzog odgovaranja i kratke razmjene iščitavam barem načelno odobravanje obrade gornje teme. Nadao sam se prilici s njim o stvarima iz teksta osobno popričati u Rijeci na nekoj od idućih konferencija, no nažalost nadolazeći vremenski dijelovi nisu s tim očekivanjem bili usklađeni. Profesor Miščević gotovo pola stoljeća bio je iznimna figura hrvatske analitičke tradicije te se nadam da će i ovaj tekst pridonijeti nešto stvaranju slike o njemu, njegovu radu te zaslugama za razvoj analitičke filozofije u Hrvatskoj.

Dekanatu Filozofskog fakulteta u Zagrebu na dopuštanju uvida u spomenute arhivske spise te gospodinu Ivanu Kurjaku na pomoći oko pronalaska istih.

Heda Festini and the Beginnings of Analytic Philosophy in Croatia

Summary

Heda Festini is nowadays known among Croatian philosophers as the first Croatian analytically oriented woman philosopher who combined her interest in Wittgenstein and Wittgensteinian themes and other topics in analytic philosophy with the research of Croatian philosophical heritage, in which she often dealt with issues related to Wittgensteinian themes. However, in the 1950s and 1960s at the Faculty of Philosophy in Zagreb, Festina was not educated in the analytic tradition, nor did the beginning of her philosophical career suggest that she might go in that direction. Where did Festini's philosophical orientation come from? Although she deals with the presentation of analytic philosophy in Croatia in several of her later papers, she never answered these questions completely or in detail. In this paper, I propose a possible answer based on the documents I had access to. I conclude that contrary to the impression based on the consideration of her entire opus, there is a consistent course of development of her interests from the 1960s onwards devoid of sudden turns and that her interest in Wittgenstein and analytic philosophy arose naturally from her early interest in Abbagnano's positive existentialism.

Keywords: Abbagnano Nicola, analytic philosophy, Croatian philosophy, Festini Heda, meaning as use, Wittgenstein Ludwig, the Zadar analytic circle

